

Нік Ремені

Таврований

Історичний роман

Глава 1. Запаморочення від успіхів

1

Влітку 1933 року Семен Васильович Руднєв після піврічного перебування у Владивостоці прибув у споруджуваній Де-Кастрінській укріпрайон. Разом з ним приїхали дружина Домна Данилівна і син Радій.

Стояла тиха погода. Море застигло в нерухомості. Його сіра гладь зливалася воєдино з сопками, що виднілись вдалечині, острівцями тайги і навіть зі стрімкими темними скелями.

Семен Васильович дивився на втиснуту між двох скель бухту, в яку вони входили, на вузьку затоку, і думав, що ніколи ще доля не закидала його так далеко від рідного дому.

Пароплав «Тобольськ» шипів, невдоволено кидався чорним димом, обережно наближався до скелястого берега.

Прозвучав протяжний гудок. Його звук різними голосами повторили скелі. Судно причалило до берега.

Сім'я по скрипучому трапу спустилася на сирій бетонний пірс. Семен Васильович ніс дві коричневих валізи з блискучими металевими набивками по кутах. Домна Данилівна — розбухлу від речей сумку. Радик плентався за ними з кількома упаковками.

На березі їх зустрів молодий червоноармієць. Високий, стрункий хлопець.

— Руднєв Семен Васильович? — Запитав він.

— Руднєв.

— Товаришу полковий комісар, вас велено доставити до місця проживання.

Недалеко стояв віз, акуратно застелений травою.

Семен Васильович спочатку допоміг піднятися на віз Домнікії Данилівні. Поставив на траву валізи з речами, які вони возили з гарнізону в гарнізон. Акуратно розклав решту багажу. Сів біля дружини. Радик легко скочив на повозку ззаду.

Червоноармієць вдарив пугою коня. Він знехотя побрів по розкислій після недавнього дощу землі. Воза тягнуло з боку в бік, колеса кидали в'язку глинисту землю, стукали на каменях, які виступали то тут, то там на дорозі.

«Тобольськ» затягнув глухо і протяжно у-гу-гу, запихав, пускаючи з труби чорний дим, і відчалив від берега. Семен і Домнікія втупилися на нього темними очима. Кілька хвилин не рухалися,

не відривали від нього пильних поглядів. Їм здавалося, що разом з теплоходом «Тобольськ» від них йшов весь цивілізований світ.

Домна Данилівна згадувала Європейську частину Радянського Союзу, особливо милу Україну, де до цього провели з чоловіком більшу частину життя. А також незабутній Ленінград з його білими безсонними ночами, з розвідними мостами, з палацами і храмами.

Після отримання диплома політичної академії, після декількох років, проведених в Севастополі, доля їх закинула на самий край землі. В дикі, забуті людьми і Богом, місця.

Не втрималася від натиску емоцій. Згадала, як добиралися до Владивостока. Їхали кілька тижнів. У складі пасажирського поїзда знаходився товарний вагон з маленьким віконцем з ґратами. На кожній зупинці в віконце лізли зарослі, брудні обличчя.

— Курити! — Жалібно повторював худий зарослий хлопчина. Він простягав через ґрати руку і інтенсивно махав нею, намагаючись привернути увагу. — Курити! Дайте закурити, люди добрі!

Крики хлопчини потопали в стукоті коліс поїздів, що проходили, говорі людських голосів, надривних гудках паровозів. Виснажені довгою дорогою, втомлені від життя володарі місць в пасажирських вагонах поспішали протягом коротких зупинок забезпечити себе

найнеобхіднішим: купити пиріжків з лівером або капустою, хліба, води, махорки або цигарок.

На кожній зупинці Рудневи виходили з вагона. Розминалися і дихали свіжим повітрям на пероні. Благо ще в Москві вони завчасно закупили продукти харчування. Педантична Домна Данилівна ретельно підрахувала, що їм буде потрібно, щоб доїхати до Владивостока.

Всім членам сім'ї жалібні крики не давали спокою. Радик, який за своє недовге життя бачив багато, запитав батька:

— Чому їх везуть в товарняку?

— Тому, що вони ув'язнені, небезпечні для суспільства.

Його мама не втручалася в чоловічу розмову. Але на одній із зупинок, вже в Маріїнську, не витримала. Купила цигарок, попрямувала до товарняка.

— Ньома! Сентиментальність тут ні до чого. Не здумай! — Намагався зупинити її Семен Васильович.

Але дружина вже не чула чоловіка. Вона простягнула в худу руку підлітка пачку цигарок.

Циганка поруч, яка спостерігала за ними, сказала:

— Начальник, від суми і тюрми не зарікайся. Думаєш, якщо маєш гімнастерку і хромові чоботи, все життя будеш у високому кабінеті сидіти!?

Поїзд рушив. Рудневи поспішили в вагон. Циганка з маленькою дитиною на руках залишилася на пероні. Подружжя ні разу не згадало товарняк. Але чим далі вони просувалися по Транссибірській магістралі, тим частіше зустрічалися з вагонами з ув'язненими.

Тепер Домна Данилівна згадувала поїздку на Далекий Схід. Знала, що буде неприємно чоловікові, але не могла стриматися:

— Мені здається: нас пригнали сюди по етапу.

За тринадцять років спільного життя Руднев добре вивчив свою дружину і дякував долі, що вона звела його в Кадіївці, на Донбасі, з молоденькою вчителькою-комсомолкою. У найважчі для нього роки розрухи і злиднів вона допомогла вистояти, створити сім'ю, отримати освіту. Вона скрізь була поруч з ним, розділяла повний поневірянь спосіб життя.

Навколишні приймали їх за брата і сестру, настільки були схожі вони один на одного.

Їх побут був скромний. Вона мала пару суконь і кофт, одні туфлі, восени, взимку і навесні носила одне і те ж пальто. Весь її одяг поміщався в одній валізі.

Якщо Ньома говорила таке, значить, на те у неї були вагомі причини.

Руднев теж постійно стикався не тільки з майбутніми кримінальниками, а й з політичними,

яких виявляли і судили за славнозвісною 58-й статтею. Існувала думка, що останніх судили нізащо. Але напружена служба не давала йому часу розібратися в цих питаннях. У своїх частинах він робив усе, щоб невинна людина не постраждала. Товарняки з решітками викликали неясну тривогу у Семена Васильовича.

Тим не менш, він спробував заспокоїти дружину, що не все так погано в цій країні, вони швидко обживуться на новому місці.

Ньома озирнулася навколо: на краєчок моря, прямовисні скелі, на дрімучий ліс і сопки — дикий, покинутий край на самому кінці землі, сказала:

— Заїхали. Далі нікуди!

Семен Васильович нічого не відповів. Він подивився на споруджувані вогневі точки, на безліч людей, які снували біля них. Вони займалися в основному бетонними роботами. Все робили вручну, лише іноді використовуючи коней, зовсім рідко — вантажні автомобілі, трактори та іншу техніку. У нього спочатку майнула думка: що привело сюди цих людей. Нехай військовим наказали. В укріпрайоні повно цивільних.

Але згадав, що японці вже завоювали північно-східну частину Китаю, зазіхають і на радянські території. Значить, так треба державі: тут, в забутому людьми куточку, побудувати неприступну фортецю, оплот завоювань Жовтня на

Далекому Сході.

Семен Васильович глянув на дружину, згадавши, скільки вона пережила, вимовив з розстановкою:

— Нам вибирати не доводиться. Куди пошлють, туди і їдемо.

Домна Данилівна зрозуміла, що сказала зайве, щоб не хвилювати чоловіка, додала:

— Свята не можуть тривати нескінченно. Доведеться жити без Ленінграда, Херсона, Миколаєва та Севастополя.

— Але ми ще повернемося в Україну зі старовинними храмами Путивля, териконами Донбасу і білими вишневими садами.

Кінь неквапливо брів по розбитій дорозі. Попереду завиднілося невелике селище. Воно складалося з темних від часу дерев'яних будиночків з різьбленими віконницями. Розкинулося на невисокій сопці. Зі сходу її оточував густий тайговий ліс, із заходу вона виходила на дикі луки, які чергувалися з дрібним чагарником і болотами.

Стрункому, підтягнутому полковому комісару виповнилося 33 року, хоча за паспортом вважалося 34. Щоб взяли на завод, довелося при отриманні документа додати рік. Тепер він вів подвійний рахунок своєму віку.

Семен Васильович виглядав молодше своїх років. Акуратний, в строго підігнаній військовій

формі, в до блиску начищених чоботях. Смагляве обличчя військового доповнювало темно-русяве волосся, строго зачесане назад і ретельно укладене.

По закінченні військово-політичної академії імені Толмачова в Ленінграді Руднева направили начальником політвідділу 61-го зенітно-артилерійського полку берегової оборони Морських Сил Чорного моря. Жили тоді в Севастополі і раділи такому призначенню. Звикли до тепла, м'якого клімату Криму з жарким літом і дощовою зимою.

На жаль, Севастополь довелося покинути. У 1932 році Семен Васильович — начальник політвідділу 9-ї артилерійської бригади берегової оборони Морських Сил Далекого Сходу. І ось вони в Де-Кастрі...

Трохи нижче чоловіка, худенька, струнка, така ж темноока і смаглява, як Семен Васильович, Домна Данилівна вже шкодувала, що не втрималася, висловила чоловікові своє перше враження. Її не можна було віднести до розпещених жінок з капризами, з якимисьь особливими претензіями. Розуміла, що йому теж несолодко. Картала себе, що не могла втриматися від емоцій при вигляді пароплава, що відпливав.

Радик не вникав у вічні дискусії батьків. Він сидів спиною до них, махав звисаючими з воза ногами і милувався зеленню лісів, недоторканою

природою. Він звик до гарнізонів, військових містечок і казарм, і зміну місця проживання сприймав як звичайну справу.

Семен Васильович ставився до нового призначення теж спокійно. Він вважав себе рядовим партії. Зобов'язаний перебувати там, де вона накаже.

Бухта Де-Кастрі зникла з виду. Кінь наблизився до дерев'яних будиночків.

— Раніше тут жили японці, — пояснив балакучий червоноармієць. — Тепер — командний склад.

Будиночки були збудовані давно, зяли темними вікнами, які вже надивилися на світ.

Рипучими полами зайшли в приміщення. Піч, лавка, грубо збиті дерев'яний столик і табуретки. Ось все, що знаходилося в їх помешканні.

Червоноармієць допоміг перенести речі, ввічливо попрощався і поїхав.

Нове житло не викликало у подружжя Рудневих особливого захоплення. Маленькі вікна, низенькі стелі. Відсутність меблів. Навіть мінімуму для життя.

Це ще більше зіпсувало настрої не розпещеної надмірностями Домнікії Данилівни.

— Нічого, облаштуємося, — заспокоював дружину Руднев.

— Лише б у тебе по службі склалося. А ми

звикнемо. Правда, Радя?! — Запитала вона.

— Аби було з ким у футбол поганяти. Решта додасться.

— Ось це справжня чоловіча розмова, — схвалив слова сина батько.

— Молодці, так тримати! — Засміялася його дружина.

Спати лягли досить пізно. Але сон Семена Васильовича виявився коротким. Йому снівся Лев Троцький. Лейба Давидович Бронштейн. Полум'яний оратор з пишним чорним волоссям. Худий, з хворобливим виглядом, з витягнутим обличчям, з гострою чорною борідкою. Пізніше жартували, що він був схожий на козла в окулярах.

Тисячі людей, в тому числі юний Семен, зачаровано слухали слова оратора. Троцький говорив потрібні народу слова. Що Радянська влада ліквідує окопне життя. Вона дасть землю і знищить внутрішню розруху. Радянська влада віддасть все, що є в країні, бідності — робітникам і селянам.

Натовп шаленів... Маніфестантам запропонували резолюцію: за робітничо-селянську справу стояти до останньої краплі крові...

— Хто за? — Запитав Лев Давидович.

Тисячний натовп, як одна людина, підняв руки.

— Нехай ваш голос буде вашою клятвою підтримувати всіма силами і з усією самовідданістю

Раду, яка взяла на себе великий тягар довести перемогу революції до кінця і дати людям землю, хліб і мир.

Троцький, як голова Ради, проводив чітку лінію, щоб в період двовладдя схилити народ, в першу чергу, армію, на свою сторону. До революції Троцький ніколи не належав до ленінської партії професійних революціонерів. Відомо, що приїхавши до Росії після лютневої революції, він спочатку увійшов до групи «межрайонцев», з якими влітку 1917 року і влився, зрештою, в ленінську організацію.

Тобто Троцький до революції не був більшовиком. Пізніше під впливом Леніна він переконався остаточно і безповоротно, що найсправедливіший лад на землі, — комунізм.

Коли Лев Давидович приїхав до Петрограду, Леніна там ще не було. Троцький спокійно і впевнено готував збройне повстання, про яке говорив Володимир Ілліч.

Той ще переховувався у Фінляндії, але закликав до збройного повстання. Боявся: можна спізнитися, упустити владу. Він вимагав починати повстання негайно. Троцький не поспішав. Не бачив особливого сенсу в повстанні.

В країні бродіння ідей. Мітинги, гарячі промови, щедрі обіцянки. Дні, один цікавіше іншого.

Фінляндський вокзал. Разом з робітниками Російсько-Балтійського заводу Семен крокував туди з надією і хвилюваннями. Сеня приїхав до Пітера в 1914 році до старшого брата Василя. На перших порах працював розсильним, потім його перевели учнем в столярно-складальний цех. Розторопного і небоязкого хлопчину помітили більшовики. Залучили до своєї діяльності. Він розповсюджував листівки, брав участь у страйках, демонстраціях та інших масових заходах робітників.

У 1916 році юнака заарештували жандарми, знайшли у нього листівки. Посадили у виборзьку політичну в'язницю «Хрести». Близько чотирьох місяців провів Сеня в «Романовской предварилковке». Тримався стійко, спокійно відкидав висунуті йому звинувачення.

В буремні дні Лютневої буржуазно-демократичної революції записався в червоногвардійський загін, вступив до лав РКП (б). І ось він разом зі своїми друзями-заводчанами зустрічає Володимира Ілліча Леніна.

На перон вийшов простий, вже не молодий, середнього зросту, лисий чоловік. За допомогою робочих швидко виліз на броньовик, оточений з усіх боків незламною стіною озброєних солдатів і матросів. Енергійно розмахуючи руками, вимовив знамениту промову, яка стала потім бойовою

програмою. Всім доступні і зрозумілі слова про мир, землю, владу робітників і селян. Люди шаленіють.

— Ульянов-Ленін! Володимир Ілліч, — скандує натовп.

Він виступає. Ніхто не здогадується, що він поспішає, він боїться, що не вийде вже тисячу разів продумана і обговорена операція по захопленню влади. Так звана революція.

Величезне людське море радіє, летять вгору головні убори, чується гучне «ура!», в якому потопає і юний дзвінкий голос Семена.

В холодну жовтневу ніч того ж сімнадцятого року брав участь у штурмі Зимового. Як у фортеці, засіли там такі ж молоді, як він, хлопці. Вони не шкодували патронів, вони захищали законний уряд від навали дикої юрби, поливали атакуючих з кулеметів. Але хіба вони могли зупинити повсталий народ?!

Штурм Зимового залишив найяскравіший слід в його житті. Йому часто снилися люди в папах з червоними стрічками, такими ж червоними, як калюжки крові на бруківці, в матроських безкозирках, люди зі зброєю, біля вогнищ революційно налаштовані матроси, солдати, нескінченні розмови про те, що, нарешті, вони заживуть мирним забезпеченим життям.

Йому часто снівся бій під Пулковим, коли

малочисельним, слабо озброєним революційним загонам треба було за всяку ціну зупинити корнілівські козачі полки, що рвались в червоний Пітер, щоб потопити в крові революцію. Тоді, в бою, на юного Семена накинувся величезний козак. Руднев встиг вибити з рук ворога клинок. Вчепилися один в одного. Сили були не рівні. Козак підім'яв під себе хлопчину і схопив його за горло. У Сені перехопило подих, потемніло в очах... Вчасно на допомогу приспів земляк Вітя Чупахін. Він убив біляка.

Семен Васильович метався у сні, як багато років тому, намагався ухилитися від сильних рук козака, а той схопив його за горло обома руками і душив, душив, не давав дихати.

Семен Васильович закричав і прокинувся. Упорядковував прискорене дихання, не рухався, щоб не розбудити дружину. Вона теж надивилася за ці роки. І якщо прокинеться, на них чекає безсонна ніч.

Він задрімав. Попливли спогади про те, як його в числі інших червоноармійців направили на охорону Смольного. І от вночі, ледь заступив на пост біля дверей з табличкою № 67, перед ним несподівано з'явився Володимир Ілліч. Запитав, чи не важко йому, такому молодому, чергувати в таку пізню годину...

Він відповів:

— Не важко.

З тих пір пройшло багато років, а він пам'ятав кожне слово Ілліча, його втомлений, сумний і проникливий погляд, слова про те, що революцію мало вчинити, її треба захищати. І це значно важче...

Юному Семену вимальовувалося світле майбутнє. Славне і велике. Як і багато інших, він був сповнений рішучості будувати нове життя. Але ілюзії тривали недовго. Слідом за гучними промовами прийшли важкі будні. Уже в грудні 1917 року був встановлений режим «воєнного комунізму» з його загальним одержавленням економіки, трудовою повинністю і продрозкладкою. Владу почали відкрито звинувачувати в поверненні до рабовласницьких методів.

Замість миру надовго затягнулася братовбивча Громадянська війна. Країну заповнили масові повстання. Виробництво впало в кілька разів, різко погіршилися побутові умови.

До цього треба додати, що молода держава опинилося в міжнародній ізоляції. Всі держави Антанти, а потім і нейтральні держави, відмовилися визнавати законність нової влади і розірвали з нею дипломатичні відносини.

Але всі тяготи життя молодим Рудневим сприймалися з оптимізмом. Він у складі 1-го

маршового ешелону Червоної гвардії Виборзького району їде на Південний фронт.

Смутні сумніви, що він бореться з військами Центральної ради, яка хоче, щоб Україна була самостійною державою, перемагає в ньому загальний ентузіазм. «Ми розправимось з буржуазними „самостійниками“, змусимо їх служити соціалістичній революції».

Червоноармійці звільняють Полтаву, Гребінку, Бахмач, поспішають на допомогу київським робітникам...

До кінця 1918 року в Києві встановилася Радянська влада. Підрозділи червоноармійців повертаються в Петроград.

Після розгрому ворогів Руднева направили бійцем 4-го Петроградського продзагону. Обстановка в Пензенській губернії, куди прибули петроградці, була важкою. Багато довелося потрудитися Семену, який був уповноваженим з заготівель хліба в Чомбарському повіті.

Юнак вважав за краще опиратися не на силу зброї, коли зустрічався з розореними селянами, а на роз'яснювальну роботу з ними.

Пізньої осені, виконавши своє завдання, Петроградський продзагін виїхав на Південний фронт, влився в 42-ту стрілецьку дивізію, яка формувалася в Донбасі. В її складі юнак пройшов славний бойовий шлях. Розлучитися з дивізією

змусило важке поранення.

Після одужання Семен закінчив тримісячні курси при політичному управлінні Південно-Західного фронту, на початку 1920 року працював інструктором політвідділу Донецької трудової армії, відновлював зруйнований війною Донбас. Звідти Руднев поїхав на Румунський фронт. Там захворів на тиф і потрапив до госпіталю. Після одужання служив помічником комісара 45-го полку прославленої 15-й Сиваської дивізії. Після нетривалих курсів його назвали комісаром дивізійної школи молодшого командного складу.

Семен розумів, що доля його склалася так, що своє життя він присвятив армії. Йому не можна відставати від інших. Поки молодий, треба вчитися. Попросив відрядити його на навчання. Молодого здатного комісара назвали в Ленінградську військово-політичну академію імені Толмачова...

На новому місці не спалося. Йому бачилися примари японців, які тут колись жили, але тепер не посміють ступити сюди ногою. Він тихенько встав, накинув на плечі шинель, по скрипучому полу вийшов на вулицю. Сів на сходинки будинку.

Небо очистилося від хмар. Сяяли зірки. Він знайшов Велику Ведмедицю, так само тягнувся Чумацький шлях. Майже поруч темнів ліс. Перед ним стояв легкий туман. Холод приводив до тями.

Перед очима пролетіло його недовге, але

багате на події життя. Смерть Володимира Ілліча, перехід від нової економічної політики до форсованої індустріалізації і колективізації. Він і його однолітки підтримували і індустріалізацію, і колективізацію. Особисто йому хотілося бачити країну технічно розвиненою, індустріальною. Але здоровий глузд підказував інше: країна повинна розвиватися не за рахунок зuboжіння народу, його варварської експлуатації, обіцянок, які можуть вивертитися через сторіччя. Життя дається один раз. І його треба прожити, як слід, вже зараз.

Він ніяк не міг пов'язати поточні події з високими ідеалами революції, з промовами, які вимовляли Троцький, Ленін, інші оратори.

Він намагався заспокоїти Ньюму, коли вона говорила, що їх пригнали сюди по етапу. Але товарні вагони, яких ставало все більше, чим далі вони рухалися по Транссибірській магістралі, вселяли тривогу.

«Звідки береться стільки злочинців?! — Думав Семен Васильович. — Після революції та Громадянської війни пройшло достатньо часу, щоб з ними розібратися. А товарні вагони з решітками продовжують мчати по Транссибірській магістралі».

Всі ці факти тиснули на свідомість і серце. Ні, в цій країні робиться щось не так.

Семен Васильович відчув легкий озноб. Він

кутався в шинель. Але тіло все одно діставав холод. Вологе холодне повітря накачувалося хвилями з моря, пронизувало його безліччю голок. Руднєв піднявся. Тихенько повернувся в теплий будинок.

2

Нова двоповерхова будівля штабу виділялася серед почорнілих від часу одноповерхових будиночків. Доботно складений зруб вражав своєю білизнаю, тягучим запахом хвої.

Семен Васильович йшов, поскрипуючи до блиску начищеними чобітьми. В його ході уловлювався роками відпрацьований стройовий крок. Його гімнастєрка з кубиками на комірї була строго стягнута широким ременем. Форма військового підкрєслєвала мїцно складєну, струнку чоловїчу фігуру.

Починало кругліти лице. Уважні і добрі карї очї. Широкї губи, здаєтьсє, розпливлись в усміщї, темне русєве волоссє, зачесанє назад. Так виглядав новий комїсар укрїпрайону.

Над селищем стояв густий туман. Він огортав дерева і темні будиночки. Бухта і море перебували вдалині. Але комїсар відчував море. Незважаючи на туман, там, де воно знаходилося, горизонт відкривався суцїльним бїло-синїм марєвом. Здавалося, що йому немає кїнця і краю.

Свого часу він вгадував Чорне море за десяткї

кілометрів. В повітрі пахло ропою. Небо ставало блакитним і високим. Семен Васильович згадав море біля Севастополя, де він служив після закінчення політичної академії. Ласкаве, тепле. Вони з Ньомою і Радиком не виходили з води. Син, незважаючи на вік, швидко навчився плавати.

У Криму вони жили в будиночку для командного складу високо над морем. До нього вела дерев'яна сходина з поручнями. Вони спускалися до моря по скрипучих сходах. Довго дивилися на блакитну водну гладь. Стежили, як її стрімко розрізає сторожовий катер вдалечині.

У вільні хвилини вони всією родиною бродили по берегу. І в шторм, і в штиль. Останній особливо любили. Тоді купалися довго. Запливали за хвилеріз — бетонні брили, які рівною доріжкою височіли над гладдю води. Її дзеркало тягнулося від хвилеріза в нескінченну далечінь, якій не було кінця і краю.

Тут все не так. І море не те. Холодне, постійно хвилюється. Сходинок теж не побачиш. Над бухтою нависли дикі скелі. Будівельники роблять її планування, укладають бетон. Базу для військових кораблів.

Семен Васильович представився за статутом коменданту укріпрайону Петру Григоровичу Барановському, виклав на стіл особисті документи. Літній стомлений чоловік з ріденькою борідкою

сказав слабким голосом:

— Сідай!

Дістав з попільнички, повністю забитої недопалками, недокурок. Зробив кілька глибоких затажок. Взяв зі столу паспорт Руднева. Уважно його переглянув. Потім розкрив диплом. І хоча там все було написано, перепитав:

— З вищою військовою освітою?

— Так точно!

— Молодець! У нас переважають практики. Вроді мене. За плечима два класи церковно-приходської школи. А цілу фортецю на шию повісили!

Петро Григорович продовжував вивчати диплом. Не втримався від емоцій:

— Ленінградську, військово-політичну академію? Ти диви!

— Самі бачите! — Посміхнувся Руднев широкими губами.

— У нас багато ленінградців.

— Дуже приємно.

— Думаю, ти з ними знайдеш спільну мову.

— Буду старатися.

Вернув документи Семену Васильовичу.

— Должен тобі сказати: обстановка у нас напружена. Трохи проштрафився, — органи наркомату внутрішніх справ до стінки притискають. Доведи їм, що не винен. Військові та

цивільні працюють цілодобово. Настрій у людей неважний. З ними треба посилити політичну роботу. Більше пояснювати, що до чого. Що япошки в будь-який момент можуть в бухті об'явитися.

— Бачу: обстановка напружена.

— Фортеця складна. Споруди для стрілецької зброї, гармат... Бухту облаштуємо. Створюємо базу для сторожових кораблів, канонерських човнів, мінних загороджувачів, торпедних катерів, підводних човнів, допоміжних суден...

— Роботи непочатий край, — додав Руднев.

Петро Григорович встав з-за столу. Він не соромився свого невисокого зросту. Що форма на ньому висіла, чоботи були великими, не за розміром.

Семен Васильович дивився на вайлувату постать свого начальника і думав, що не тільки домашні, а й товариші по службі могли б підказати йому більше уваги звернути на свою зовнішність, хоча б підігнати форму.

Петру Григоровичу на свою зовнішність глибоко наплювати. У нього «фортеця висить на шії».

Він знову взяв цигарку. Глибоко затягнувся. Зробив кілька кроків.

— Должон тобі сказати, Семену Васильовичу, що часу на розкачку немає. Оформляй документи в

кадрах. І — за справу.

Відкрив двері, виглянув у коридор. Сказав першому ліпшому офіцерові:

— Григорію Івановичу, покажи начальнику політвідділу гарнізон.

Григорій Іванович був молодшим за Руднева, теж мав військову освіту. Високий, зі світлим волоссям і русявими вусами, командир дивізіону виявився товариським військовим. Він взяв у чергового ключі від кабінету начальника політвідділу. Відкрив двері. Чоловіки потрапили в невелике приміщення. Там стояли стіл, кілька стільців. На стіні висіла виконана чорною тушшю карта-схема Хабаровського краю з виділеним червоним бухтою з написом: «Де-Кастрі».

В ящиках столу і металевому сейфі лежали папки з документами. Руднев не став їх розбирати. Відклав цю справу на «потім». Григорій Іванович за шторками на вікні дістав попільничку. Вони закурили. Почали знайомитися ближче.

Командир дивізіону Григорій Іванович Туров прибув в Де-Кастрі в минулому році. Згадав, як його в 1932 році призначили командиром 3-го дивізіону 2-го артилерійського полку 2-ї Приамурського двічі Червонопрапорної стрілецької дивізії. Призначення це радувало. І не тільки тому, що Турова підвищували на посаді, але ще й тому, що служити треба було в місті.

Однак незабаром його викликав командир артполку, якимось загадково посміхнувся і сказав:

— Готуйте дивізіон до тривалого походу. Майструйте лижі під колеса важкої зброї, кожен день проводьте тренування особового складу.

Григорій Іванович розповідав своєму новому знайомому:

— Завдання було для мене незвичним. Та й не тільки для мене. Підлеглі мені командири теж не володіли достатнім досвідом у цьому відношенні. Але ми не сумували. В розклад занять негайно включили щоденну ходьбу на лижах по три години. Незабаром доповів командир полку, що дивізіон в повному складі готовий до походу.

Нам пояснили, що належить зробити восьмисоткілометровий перехід по Амуру через далекосхідну тайгу. Крім матеріальної частини ми повинні ще взяти з собою достатню кількість боєприпасів, продовольство, намети для житла, будівельний інструмент. А синоптики обіцяють хуртовини та сорокаградусний мороз.

— В таких погодних умовах мені служити не доводилося, — зауважив Руднев.

— А доведеться, — сказав Григорій Іванович і продовжив:

— В похід виступили в кінці січня. Розгулялася хуртовина. Вітер вив на всі голоси і жбурляв в обличчя сніг, немов хотів зупинити нас.

Рухалися по необжитим місцям. Щоб пройти від одного до другого села, нам знадобилося чотири доби. Весь цей час бушувала люта хуртовина. Шинелі вкрилися крижаним панциром. Особливо діставалося володарям вусів. Багато хто визнав за благо розлучитися з цією «прикрасою»...

Тільки через місяць колона під керівництвом Турова досягла бухти Де-Кастрі. На radoщах бійці закричали «ура!». Командувач ОКДВФ В. К. Блюхер оголосив подяку всім учасникам походу. Багатьох командирів нагородили. Самому Григорію Івановичу Василь Костянтинович передав відмінного стройового коня з сідлом.

— І як у самий розпал зими вас відправили в такий тривалий перехід?

— Не знаю. Згадувати страшно.

Зайшли на стайню. В стійлі Григорій Іванович взяв під вуздечку свого коня.

— Блюхер нагородив, — сказав гордо.

Підвів до Семена Васильовичу вороного Бурана.

Комісар узяв коня за вуздечку. Той не пручався. Спокійно дивився на свого нового господаря.

— Без коня нам не можна. Від частини до частини далеко.

— Сідла нема? — Запитав Руднев.

— С сідлами проблеми. Наживете з часом, —

відповів Туров.

Вони сіли на коней. Семен Васильович пришпорив Бурана. Він відразу перейшов в алюр. Григорій Іванович тримався поруч. Вірніше, він вів Руднева в сторону споруджуваного артилерійського містечка.

Незабаром вони побачили намети. За ними виднілися стіни довгої одноповерхової будівлі. Червоноармійці закінчували забирати стелю рівними, з одного боку затесаними колодами.

Побачивши наїзників, кинули пилки, сокири, лопати, інший інструмент. Зібралися в гурток. Командири спішилися.

— Дах скоро буде стояти? — Запитав Григорій Іванович, кивнувши в сторону будівлі.

— Його треба обшити дошками, а їх немає, — відповів один з червоноармійців.

Інший додав:

— Дивіться: артилерійські парки покриті брезентом, а стайні — дерном і ялиновими гілками. Давно чекаємо лісопилку. Де вона? Для розпилювання колод на дошки використовуємо ручні пилки.

— У чому причина? — Втрутився в розмову Руднев.

— Годують обіцянками, — відповів той. — А віз і нині там.

— А з нас за барак питають, — додав все той

же червоноармієць.

— Не розумію, як можна обійтися без лісопилки? — Звернувся до Турова Руднєв.

— Можна. Ще й як. Хлопці на своєму пупку зроблять. Капітально всіх затискаємо. Ще розчин не встигне висохнути, а червоноармійці встановлюють гармати. Постійно займаємося будівельними роботами, — відповів командир дивізіону.

Семен Васильович звернувся до червоноармійців:

— Не можу нічого обіцяти. Сьогодні тільки приступив до виконання обов'язків комісара. Скажу одне: вашим питанням займуся впритул.

Хлопці не витримали, заплодували комісару.

Командири скочили на коней і поїхали далі.

Укріпрайон займав уздовж узбережжя близько п'ятнадцяти кілометрів. Скрізь кипіла напружена робота. Будівельні батальйони і цивільні хлопці вели в основному бетонні роботи: зводили оборонні споруди, в самій бухті споруджувалася база для військових кораблів.

Побіжним поглядом Руднєв визначив, що в якості оборонних споруд будувалися в основному кулеметні ДОТи. Він мимоволі замилувався двоповерховим ДОТом. Вогневі каземати там розташовувалися на обох поверхах. Звернув він увагу на гарматні ОТи. Його зацікавила берегова оборона, особливе захоплення викликала берегова

батарея на чотири 180-мм гарматні установки МО-8-180.

Руднєв зупинився, замилувався вже майже готовими до здачі об'єктами.

Григорій Іванович посміхнувся:

— Здорово?

— Вражає.

— І все це на пупку, на плечах молодих.

Будівельники в основному працювали лопатами, тягали носилки з будматеріалом, возили на конях. Зрідка зустрічалися вантажні автомобілі, трактори, інша техніка.

— Нам треба подумати, як полегшити життя червоноармійців. Виснажлива робота, відсутність побутових умов, — радився з Туровим Руднєв.

— Загнали ми їх остаточно. Працюють і день і ніч.

— Що можна зробити в місцевих умовах, щоб вони могли розслабитися? Банька, спорт, танці, кіно, прогулянки. Що ще для молоді треба? Сам розумієш. Молодий.

— Нас так загнали, що тільки про роботу і думаємо, — сказав командир дивізіону.

— Ти одружений? — Запитав Семен Васильович.

Туров посміхнувся:

— Я познайомився зі своєю Валентиною не на танцях, не в кіно, якого у нас немає. У червні

минулого року Валя, дочка робочого Путилівського заводу, в числі інших інженерів, техніків і будівельних робітників приїхала з Ленінграду. Працювала в управлінні начальника робіт. Вона займалася кресленнями будівель, очолювала комсомольську організацію.

— Без важкої артилерії не обійшлося? —
Посміхнувся Руднів.

— Звідки знаєш?

— Сам такий.

— Вона мені одразу сподобалася. Заговорив. «Я не затим приїхала сюди, щоб шури-мури крутити» — відповіла. Спочатку відмовила в залицянні. Дійсно, довелося застосувати важку артилерію. Недавно розписалися.

— Як живете?

— Нормально. Дали нам кімнатку в будиночку недалеко від штабу. Валя стійко зносить невлаштованості побуту. Вона належить до того покоління радянської молоді, яке будувало Магнітку і Дніпрогес, Комсомольськ-на-Амурі, перші тракторні та суднобудівні заводи. Вона все особисте вважає другорядним.

Семен Васильович все це пережив. Він був свідком, як молоді люди їхали з Москви і Ленінграда, інших міст за романтикою, за туманом і за запахом тайги. Вірили запальним промовама комсомольських працівників, статтям в

«Комсомольській правді» та інших виданнях. Але на місці нічого романтичного не знаходили. Добровольців чекали важка праця і відсутність всякого побуту. Кімнати у гуртожитку на кілька людей або в пристосованих приміщеннях, безладне харчування. В основному, лише запах тайги.

Молодь розглядалася навколо, думала, що вона тут забула. При першій же можливості їхала назад додому. Валя не розгубилася в цих умовах. Вийшла заміж за Турова, тобто зв'язала свою долю з військовим. З кочовим життям, невлаштованістю та іншими принадами дружини військового. Уже це позитивно налаштовувало комісара до молодої жінки, яку він ще не бачив.

— А ми з Ньомою більш десяти років по гарнізонах мотаємося. Іноді мені шкода її. Викладала б діточкам в Кадіївці. Вийшла заміж за місцевого. Ось воно — жіноче щастя.

— Валя ризикована. Не тільки тому, що приїхала сюди. Що зв'язалася зі мною. Жила б в Ленінграді розкошуючи.

— Ньома мені сина народила. Теж постійно з нами...

— Неспокійна у нас доля, Семен Васильович. Добре, що японці причаїлися. Бояться поткнутися. В іншому випадку і жінкам, і дітям довелося б вкусити. Не тільки нам.

Чоловіки потрапили до рідних пізно ввечері.

Наступного дня Семен Васильович знову був у Барановського. Той наставляв двох червоноармійців, які скаржилися на зуби. Болять, хитаються, а санчастина заходів ніяких не приймає. Руднев уважно подивився на молодих хлопців, які скаржилися на здоров'я, але нічого не сказав.

Барановський пообіцяв їм розібратися і вжити заходів. Але, як здалося комісару, його думки були зайняті іншим.

Семен Васильович хотів звернутися за статутом. Петро Григорович махнув рукою:

— Доповідай, що там у тебе.

Руднев поділився першими враженнями від укріпрайону. Будівельний майданчик великий. Роботи багато. Відразу перейшов на конкретику:

— В дивізіоні Турова артилеристи не дали проходу: потрібна лісопилка.

Командир подивився на нього уважно і сказав:

— Поді ж ти. Семене Васильовичу, ти взявся не за свою справу. Технічні питання у нас інші служби вирішують, начальник політвідділу должен займатися політичними. Парти́йні і комсомольські організації, лекції, бесіди.

— Не розмежовував би технічні та політичні питання. Вони взаємопов'язані.

— Кожен должен виконувати свої обов'язки.

— Не скажіть, Петро Григорович. Я буду болтологією займатися, а червоноармійці як пиляли, так і будуть пиляти вручну колоди. Гріш ціна такій політико-виховній роботі.

Петро Григорович встав з-за столу. Заходив по кабінету. Він прокручував сказане Руднєвим у своїй маленькій, вже починаючій лисіти голові. Мовляв, що він нісенітницю несе, цей замполіт. Споконвіку швець точив чоботи, а кравець шив одяг.

А, може, з'явилися нові установки, яких він не знає? Начебто нічого подібного не було. Петро Григорович у роздумі сказав:

— Вперше зустрічаюся з таким замполітом. Інший би на твоєму місці перекладав папірці з одного ящика столу в інший. Відвідував парторганізації частин. Давав цінні вказівки.

— Буття визначає свідомість. Скільки не співай про прекрасне життя, як соловей, люди не зрозуміють. Стануть сміятися. Я в своїй діяльності завжди старався принести користь особовому складу. У той же час підвищував вимогливість до рядових і командирів за виконання поставлених задач.

— І як?

— Така тактика завжди давала позитивні результати.

— Уговорив. Якщо є бажання займатися

лісопилкою, дій. Нам без неї, як без рук. А механіки не чешуться. Я б цих технарів у карцер пересаджав.

— І механіків заставимо працювати. Заслухаємо звіти на партійних зборах.

— Во! Правильно мислиш.

Семен Васильович вже захопився, не в змозі був себе зупинити. Хоча розумів, що скинув на голову Барановського достатньо інформації. Навряд чи той її переварить з першої подачі. Сказав після деякого мовчання:

— Не можна забувати про дозвілля та побут червоноармійців. Про повноцінне харчування. Суворов не дарма казав, що шлях до серця солдата лежить через його шлунок.

— Поді ж ти. Про дозвілля і побут! Знову тебе заносить, замполіт. Яке дозвілля? Який побут? Фортецю будувати треба!

— Погодьтеся зі мною, що голодний, немитий, неголений, виснажений червоноармієць — поганий будівельник.

— Поді ж ти! Проти цього теж нічого не попереш. Ти і тут правий, замполіт.

— Потрібно не тільки військові об'єкти будувати, але і казарми, і медсанчастину, і школу, і їдальню, і магазин, і Будинок червоної армії і флоту.

— Треба. Розумію, що потрібно. Все це є в планах. Але в першу чергу фортецю треба

будувати. А у нас ні людей, ні техніки, ні матеріалів.

— Проблем багато. Прориватимемося, — заспокоїв Петра Григоровича Руднев, закурюючи.

Петро Григорович теж узяв з попільнички свою цигарку. Глибоко затягнувся:

— Що ми і робимо.

В коридорі Руднева чекав його новий знайомий Туров.

— Про що домовився, комісар?

— На пилораму отримав добро, — посміхнувся Руднев. — З сьогоднішнього дня займуся нею.

— Молодець! Скільки розмов по лісопилці, а обробляти деревину продовжуємо вручну.

— Мені відступати нікуди. Займуся сам і механіків притисну.

— Мої не повірять.

— Час покаже. З Петром Григоровичем про все переговорив. Про організацію побуту і дозвілля. Скрипить, впирається, але погоджується, — посміхнувся Руднев.

— На жаль, старше покоління нас не завжди розуміє. Петро Григорович роботу вимагає. А чим живе червоноармієць, йому вникати ніколи.

— В тому й полягає моє завдання, як політичного працівника: перейнятися турботами особового складу. Не тільки лекції читати, яка в нас

прекрасна влада, яка величезна країна. Ні. Будувати кришталеві палаци теж не вийде. Зробити для людей все, що можна в даних умовах. Ось це і є моя головна мета.

— Глибоко ти береш, комісар, — посміхнувся командир дивізіону.

— Інакше не вмюю! — Відповів Руднєв.

— Дивись, не надірвися.

— Ми доведемо, що на самому краю землі можна нормально служити і жити.

* * *

Коли Семен Васильович повернувся пізно ввечері додому, його вже чекали дружина і син. Вони закінчували вішати фіранки в спальні. Без його участі встановили полуторне металеве ліжко. Заправили його. Помили, почистили приміщення.

У Радика в кімнаті теж порядок навели. Дружині і сину вдалося туди встановити ліжко, маленький саморобний столик і стілець. Біля ліжка розтягнули доріжку. На вікно повісили фіранки.

— Молодці! — Не втримався від похвали Семен Васильович. — Тепер приємно додому заходити.

Домна Данилівна зняла фартух, поправила спідницю, розв'язала косинку. Кілька разів струснула головою. Віялом розлетілося її чорне

густе волосся і опустилося на круглі плечі.

— Подобається? —

Блиснула темно-коричневими очима в бік чоловіка і посміхнулася так, що на щоках утворилися ямочки.

— Це треба відзначити, — обняв за плечі дружину комісар.

Він дістав великий коричневий чемодан. Порився в ньому й витягнув пачку китайського чаю і пакетик з цукерками «подушечка».

Радик відразу вихопив у батька цукерочку, кинув її в рот.

— Не поспішай! — Зупинила його мама. — Зараз приготую чаю.

Дружно всілися за столиком на кухні. Пили міцний ароматний напій.

— Як справи по службі? — Запитала дружина у чоловіка.

— Як завжди. Нормально. Розповів Барановському про деякі мої методи політичної роботи. Скрипить, впирається, але погоджується, — відповів Семен Васильович, попиваючи гарячий міцний чай в прикуску з «подушечками».

— З якою я жінкою сьогодні познайомилася! — Поспішила поділитися новиною Домна Данилівна. — С Валею Туровою. Вона з Ленінграда. Приїхала сюди на будівництво оборонних споруд. Тут познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком.

— А ми встигли з Туровим познайомитися.

— Нам завжди щастить на хороших людей, —
додала задоволена жінка.

— А ти боялася, що ми тут пропадемо.

— Це мені спочатку так здалося.

— Не хвилюйтеся, мої рідні! Місця тут чудові.
Люди зайняті потрібною для Батьківщини
справою, — продовжував заспокоювати Семен
Васильович домашніх.

— Я так зрозумів, що нудьгувати тут не
доведеться, — перебив його Радик.

— Ти, як завжди, правий, — посміхнувся
Семен Васильович.

Після паузи сказав:

— Знаєш, Ньома, у мене є прохання.
Допоможіть нам, чоловікам, організувати побут в
укріпрайоні.

— Ми теж з Валею про це думали...

— Во-во, разом з Валею. У вас вийде.

— Укріпрайон великий, про нього треба
думати, та й сім'ю не забувати. Кажуть, тут коротке
літо, студені зими, міцні морози. Вже зараз
потрібно готуватися до холодів.

— Чи не зарано?

— Не рано, — блиснула темними очима
Домна Данилівна.

Семен Васильович не зрозумів в чому справа,
на що вона натякає.

— Візьму солдат. Напиляють і привезуть дрова. А поколемо з сином самі.

— На сина не розраховуй, він ще маленький.

— Нехай привчається до праці. Батько в чотирнадцять років вже працював у Петрограді. Сам на життя заробляв.

Радик вискочив з кімнати на вулицю. Йому не подобалося, коли старші його починали вчити.

— Не збагну, чому очима підморгувала. Що трапилося? — Запитав у дружини Руднев.

— Сталося, Сеня. У нас буде дитина.

4

До першого прохання Семен Васильович поставився з усією серйозністю. Займався лісопилкою кожен день. Заслухав на партзборах механіків, звернув їх увагу на важливість виготовлення пиломатеріалів.

Він щодня відвідував ділянку розпилювання колод, де трудилося кілька десятків людей.

Здалеку спостерігав, як хлопці вручну зтягували наверх колоди. Крейдою довго натирали шнур. Відбивали лінії, за якими колоди пиляли. Вони не завжди лягали рівно. Пильщики нервували.

Того дня приїхав на дільницю в піднесеному настрої. Спішився. Прив'язав Бурана до дерева. Двоє червоноармійців якраз зробили розмітку.

Один з них заліз на ліси. Став на колоду. Інший розташувався внизу під ним. Взяли пилку. Звичними рухами приступили до довгої виснажливої роботи, яка давала мізерні результати.

— На лісопилку підете? — Запитав у хлопців.

— Ще б пак, — відповів той, що нагорі. — За день так напрацюєшся, цілу ніч руки гудуть.

— Готуйтеся!

Семен Васильович пішов до дерев'яної будівлі, через яку пролягали металеві колії. З їх допомогою на візках подавалися колоди на пилораму і вивозили від неї готові дошки заданої товщини.

Механіки з задоволеними обличчями закінчували останні приготування.

— Як настрої? — Запитав Руднев.

— Відмінний! — Відповів один з механіків.

— Не підведіть! — Сказав Руднев.

На відкриття зібралось кілька сотень військових і цивільних будівельників. Поруч з лісопилкою встановили невелику пересувну трибуну. Руднев особисто перевірів готовність нового об'єкта, уточнював останні тонкощі у старшого механіка.

В супроводі офіцерів штабу на об'єкт приїхав Петро Григорович Барановський.

Руднев відкрив мітинг коротким вступним словом. Барановський з трибуни виголосив коротку

промову:

— Товариші! Сьогодні у нас важлива подія. Ми запускаємо в експлуатацію лісопилку. Укріпрайон повністю забезпечить себе в пиломатеріалах. Вони підуть не тільки для оборонних об'єктів. Ми швидше зможемо побудувати будинки, санчастину, школу, будинок культури...

Після нього виступило кілька учасників мітингу. Вони дякували керівництво укріпрайону за безцінний подарунок, зроблений всьому колективу.

Зазвучали урочисті звуки духового оркестру. Петро Григорович перерізав червону стрічку.

Запрацювала пилорама. Блок пил засувався зверху вниз і назад. На них подали вже приготовану колоду. Протягом декількох хвилин на іншій стороні пилорами працівники взяли пакет готових дощок.

Потужне «ура» пронеслося над об'єктом.

Радості не було кінця. І будівельники, і військові розуміли, що для них значила пилорама.

Барановський підійшов до Руднева. Міцно потиснув руку.

— Молодець! Слово стримав. Бачу, за все хапаєшся. Думав: не можна осягнути неосяжне. Поговорили і забудемо. Поді ж ти. Все-таки домігся свого.

Руднев засяяв радістю.

— Спасибі, Петро Григорович! Постараюся продовжувати в тому ж дусі.

Спочатку Семен Васильович записував всі прохання, зауваження і побажання. Намагався їх виконати.

За рахунок цього багато червоноармійців, які мріяли про більш світле життя, старалися вирішити свої питання. Він таких хлопців розумів і підтримував. Але це виявилось непосильним завданням особисто для нього. Упущень і невирішених проблем в укріпрайоні накопичилося стільки, що розгрібати їх треба було кілька років.

Він знав вихід з цієї ситуації. Сам він все зробити не в змозі. Потрібно підключати партійні та комсомольські організації. Тобто, розподілити обов'язки між ними. Вселити в них упевненість, що можна будувати не тільки оборонні об'єкти, причали, а й покращувати своє життя.

Урочистості тривали. Люди оточили лісопилку, стежили за її роботою, захоплювалися результатами.

До Семена Васильовича підійшла група комсомольців.

— Допоможіть! Без вас це ніхто не зробить. Нова кіноустановка валяється на складі, — сказав спортивного складу червоноармієць.

— Пожалійте, хлопці. Бачите, який у мене сьогодні день. Не хочеться звідси нікуди йти.

— Семене Васильовичу. Ніхто, крім вас.

— Що за молодь пішла?! Ми свого часу все робили самі.

— Ніхто, крім вас.

— Гаразд. Вмовили. Давно кіноустановка лежить?

— З рік. Чекають, поки побудують Будинок червоної армії і флоту.

Семен Васильович хмикнув. Прикинув, скільки доведеться чекати молодим, поки побудують Будинок культури.

— Йдемо на склад.

На складі вони загубилися в численних стелажах. Завідувач складом вже не пам'ятав, де лежить короб з тією самою установкою. Хоча він твердо знав, що така установка є.

Йому підказали, що установка живиться електроенергією від двигуна внутрішнього згорання.

— Так би відразу й сказали!

Комірник швидко відшукав двигун. Незабаром витягнув зі стелажа пакет з ще не розпакованою кіноустановкою.

Обізнані червоноармійці розпакували її, привели в робоче положення.

— Давайте зробимо так. Ви знаходите кіномеханіка, вирішуйте інші поточні питання. Я займуся основним: приміщенням.

Хлопці зам'ялися. Вони думали, що достатньо висловити комісару своє прохання і проблема буде вирішена. А тут належало і самим побігати.

— Не чую відповіді? — Звернувся до юнаків Семен Васильович.

— З вашою допомогою все владнаємо, — нарешті знайшовся все той же червоноармієць.

Руднев вирішив не відкладати питання в довгий ящик. Відразу звернувся до Петра Григоровича. І почув у відповідь:

— Знаю про установку. Та ніде її розміщувати. Вирішили показувати кіно, коли побудують Будинок армії і флоту.

Руднев знав, що до будівництва установи культури ще не приступали і невідомо, коли приступлять. Щонайменше, злочинно залишати доти людей без кінофільмів.

— Безвихідних положень не буває, — зауважив він. — Давайте щось придумаємо.

— Думай, замполіт, думай. У тебе добре виходить.

Барановський перебував під впливом мітингу. Його маленьке кругле обличчя посміхалося. На об'єктах криком кричали про брак пиломатеріалів. Механіки у вус не дули. Тепер лісопилка дозволить у декілька разів збільшити розкрій деревини.

Але ідея з кіноустановкою носила елементи ризику. Петру Григоровичу не хотілося за це

відповідати. Хотілося, щоб все було законно. Інакше можна потрапити до в'язниці.

— А якщо в їдальні спорудити тимчасову кабінку для кіноустановки. У нас це саме більше приміщення.

— В їдальні не можна. Санітарно-епідеміологічна служба не дозволяє. У харчовому блоці. Сам розумієш. Різні захворювання.

— А ми відгородимо кухню. Глядачі кіно з нею не будуть стикатися.

— Це не таке просте питання, як тобі здається. На великі неприємності можна нарватися. Я не дозволяю.

— А якщо ми узгодимо питання з санітарними службами фронту?

— Фронту? — Зам'явся Барановський. — Треба подумати.

Семен Васильович через політичне управління фронту домігся дозволу на показ фільмів у їдальні. Незабаром жителі укріпрайону кілька разів на тиждень переповнювали їдальню, дивилися кінофільми і шумно їх обговорювали. «Броненосець Потьомкін», «Земля». На «Чапая» у великій будівлі їдальні взагалі не можна було протиснутися. Тому його показували цілий тиждень.

Конкретні справи для людей підняли

авторитет Руднева. Але він не думав зупинятися. Якось запропонував Григорію Івановичу.

— Як би нам зустрітися по-сімейному. Є дуже важлива розмова.

— Просто. Наприкінці дня зберемося у мене чи у тебе, поговоримо.

— Давай так і зробимо. Ти в шахи граєш?

— Уже не пам'ятаю, коли останній раз сідав за дошку.

Увечері зібралися у Рудневих. Поки жінки готували спільну вечерю, чоловіки грали в шахи.

Валя була повніше і солідніше витонченої Домнікії Данилівни, хоча молодше по роках. Вона відчувала себе в гостях, як вдома. Із зачіскою під хлопчика мелькала то в одному, то в іншому кінці будинку. Говорила гучним грудним голосом. Пограла з Радієм, переговорила на всі теми з подругою. Коли сіли за стіл, і тут ні хвилини не мовчала. Все розклала по поличках, спантеличила чоловіків.

Домна Данилівна не переставала посміхатися, дивлячись на свою нову знайому.

«Така проста, жвава, з нею не засумуєш», — захоплювалася вона Валентиною.

Коли випили по маленькій спирту, Семен Васильович звернувся до жінок з проханням про допомогу.

— Ми й так вам допомагаємо, чим можемо, —

сказала Домна Данилівна. — Я за своєю ініціативою створюю бібліотеку. Уже вирішено питання приміщення.

Жінки разом відшукали вільну кімнату. Вирішили з особистих бібліотечок створити загальну. Валя вже віддала кілька книг, звернулася до знайомих. Ті теж відгукнулися.

Вислухавши Домну Данилівну, не втримався Григорій Іванович:

— Приходжу якимось зі служби і застаю у будинку всіх жінок нашої частини за пранням червоноармійського білизни. Одні носять і кип'ятять воду, інші перуть, треті розвішують випрану.

— В чому справа? — Питаю дружину.

— Це тобі, як командир, — наука, — відповідає вона. — Треба швидше закінчувати будівництво пральні. — І додає під сміх подруг: — Поки нема пральні, доведеться тобі пожити в штабі, а прати ми будемо тут...

— Молодець, не поступається моїй Ньомі, — посміхнувся Семен Васильович.

— Ми вирішили влаштувати свято пельменів. Як ви до цього ставитеся? — Не втрималася Валя.

— Позитивно, — відразу підтримав її Руднєв.

— Нам набридла щоденна перловка, супчик з вермішелі. Хочеться чогось смачненького, — додав Туров.

— Усім хочеться. Ми, жінки гарнізону, всіх і нагодуємо, — сказала Домна Данилівна.

— Не віримо, — засумнівався Туров.

— Подивишся, — сказала Валя.

Так жінки частини стали активно допомагати командирам в дуже важкій роботі з налагодження побуту та харчування бійців, по створенню затишку в казармах, по організації художньої самодіяльності та інших заходів.

Семен Васильович на цьому не заспокоївся. За допомогою секретарів комсомольських організацій та спортсменів-любителів в короткі терміни обладнав спортивні майданчики для гри у футбол, баскетбол та волейбол.

По весні Семен Васильович приступив до вирішення ще однієї нагальної проблеми. У багатьох кровоточили ясна, випадали зуби.

Він зустрівся з медпрацівниками.

— Що зробиш, — знизувала плечима жінка в білому халаті. — Край такий. Не ростуть ні фрукти, ні овочі. Не вистачає вітамінів.

Пішов до Барановського.

— Ви при мені обіцяли допомогти червоноармійцям з зубами.

— Я багато чого і кому обіцяв, — відповів той, коли Руднєв загострив його увагу на цьому питанні. — Що ти конкретно пропонуєш?

— Створити пошукові групи для збору

дикорослого зеленого лука, черемші, брусниці та іншого.

— Не заперечую, створюйте. Ми якось не приділили цій проблемі належної уваги.

З людей, не зайнятих на основних роботах, створили десять груп і відправили в тайгу за дикорослими травами і ягодами. Кілька разів на день стали пити соки і відвари, їсти продукти з вітамінами.

Незабаром з цингою було покінчено.

— Хтось казав, що тут неможливо жити. Все можна, якщо організувати, — говорив Семен Васильович своїй дружині.

5

Домна Данилівна ходила на останніх місяцях вагітності. Семен Васильович хвилювався. Пологи можуть початися несподівано. Він нічим не може допомогти дружині. В гарнізоні було кілька лікарів. Але зі стаціонаром ніяк не могли вирішити питання. Так чи інакше, медиків належало запрошувати додому.

Тому щоранку перед відходом на службу він нагадував дружині і синові, щоб були наготові.

Того ранку він прохав дружину:

— Нічого не роби. Нікуди не виходь. Сиди вдома.

Домна Данилівна нічого не відповідала. Лише посміхалася. По можливості, з пересторогою вона робила роботу по дому. Навіть у дворі замітала сніг. Доводилося їй виходити на вулицю за місцем. Вона була впевнена, що все обійдеться благополучно.

Закінчивши розмову з дружиною, Семен Васильович взявся за сина:

— Радя! Не відпускай маму одну. Не давай їй працювати. В разі чого запрошуй лікаря і дай знати мені.

— Все ясно! — Відповідав Радик, потягуючись.

Він встав, але ще не прокинувся. І щоденні інструктажі батька йому порядком набридли. Він їх знав напам'ять.

Рідні заспокоїли Руднева. Він вірив, що вдома все буде нормально, поки він несе службу.

Стояв мороз. Валив сніг. З моря дув різкий пронизливий вітер. Про будівництво зовнішніх об'єктів не могло бути й мови. Товщина сніжного покриву досягала двох метрів. Будівельники загрузали в кучугурах. Не встигали прочищати дороги і стежки.

Семен Васильович по вузькій стежині в снігу пробрався в штаб. У кабінеті Барановського зібрався командний склад. У нього кожен день планувалися роботи в укріпрайоні.

Петро Григорович сидів за великим столом,

заваленим кресленнями, доповідними і пояснювальними записками, технічною та нормативною літературою. Почухував, що почала лисіти, маленьку голову.

— У таку негоду будівництво не повинно стояти, — вкотре повторював він. — Проводьте внутрішні роботи.

За кожним об'єктом закріпили військових штабу. Руднєв ніс персональну відповідальність за медсанчастину. Він проводив на будівництві левову частку свого часу. Відразу після засідання в штабі сів на Бурана. Поїхав на об'єкт. У двоповерховій будівлі медсанчастини недавно вставили вікна і двері.

«Тепер хоч сніг не замітає приміщення», — із задоволенням подумав комісар.

Він спішився. Поставив коня. Вузькою стежкою, яку за ніч порядком занесло, пробрався до будівлі. Там вже працювали військові та вільнонаймані будівельники. До комісара підійшли виконроб і кілька бригадирів.

— Чому не очистили територію від снігу? — Запитав Руднєв виконроба.

— На вулиці неможливо працювати, — відповів той.

— Знаю. Але без цього не обійтися. Нікуди розвантажувати матеріали, — сказав Руднєв.

— Виділяйте людей, — наказав бригадирам

виконроб.

У довгому коридорі стояло кілька грубок-буржуйок. Будівельники розтопили їх. Метал почав віддавати тепло. Тут же, в коридорі, знаходились ящики з розчином. Чоловіки штукатурили стіни. Пісок, який висипали в майбутніх кабінетах, за ніч промерз. Хлопці його довбали ломиками. Відігрівали на вогні. Потім робили розчин.

За вікнами гуляв вітер. Завивала хуртовина. Сніжне кришиво прилипало до вікон. Але роботи на об'єкті велися.

Семен Васильович звільнився ввечері, коли вже було темно. Він повертався додому з думою про дружину. Як вона там? Чи немає ускладнень? Перш ніж почнуться пологи, треба запросити лікаря або акушерку. Найголовніше, не упустити цей момент.

— Радя, де мама? — Запитав першим ділом сина, коли зайшов до будинку і не виявив дружини.

Радій лежав на ліжку і читав книгу. Побачивши батька, піднявся.

— Вона у сусідів, — відповів.

— Я тобі що казав: нікуди її не відпускали. Тим більше одну.

— Казав. Але хіба вона мене послухає?!

Семен Васильович побіг до сусідів. Там йому пояснили, що вона недавно пішла. Відразу

відправився на пошуки. Ньома лежала на снігу. Він відразу не помітив її в темряві, бо її наполовину занесло білою заметіллю.

Він обережно взяв її на руки. Поніс додому. Вона не подавала ознак життя. Поклав на ліжко.

— Швидше лікаря! — Прокричав Радику.

Той ментально одягнувся і вискочив з будинку.

Семен Васильович очистив сніг з обличчя дружини. Роззув її, зняв шубу. Взяв за руку. Відчув у своїх пальцях, як пульсує її кров. «Тепер головне пересвідчитися, щоб вона не відморозила обличчя, руки і ноги» — подумав Руднев.

Заскочив на кухню, дістав шкалик зі спиртом, ватяний тампон. Протер тіло дружини. Вона не приходила до тями.

— Ньома! Ньома! — Повторював він.

Її смугляве обличчя набуло блідий відтінок. Очі були закриті. Чорне волосся розкидане по подушці.

Семен Васильович злегка поплескав дружину по щоках. Вона не приходила до тями. Тоді він згадав про нашатирний спирт, яким йому доводилося користуватися. Він змочив тампон. Підніс до носа. Ньома чхнула і відкрила очі.

Вона відчужено подивилася на чоловіка і нічого не сказала. Знову закрила очі.

— Ньома! Це я. Скажи хоч слово!

Вона не відкривала очі. Але він почув тихий стогін. Обличчя її перекошилося від болю.

«Зараз почнеться, — подумав Руднев. — Що робити? Де лікар?».

В цей самий час відчинилися двері і на порозі з'явився Радик з лікарем.

У Семена Васильовича відлягло від серця.

Віра Іванівна мала вищу освіту. Була жінкою вже в роках, але дивом зуміла зберегти здоров'я і красу.

Вона швидко зняла верхній одяг. Відкрила саквояж. Присіла на ліжко до хворої і почала свої звичні процедури. Благо приймала пологи не перший раз, була особисто знайома з породіллею.

Радик з батьком вийшли в іншу кімнату. Але незабаром довелося Семену Васильовичу повернутися. Він допомагав Вірі Іванівні.

Пологи закінчилися пізно вночі. Семен Васильович не стулив очей. Лише на світанку він, не роздягаючись, примостився на стільці біля ліжка дружини і заснув.

Розбудив його крик дитини. Він метався поруч з матір'ю. Видно, зголоднів.

Семен Васильович відкрив очі. Ньома лежала розчервоніла і усміхнена. Вона притискала дитину до грудей. Руднев придивився до червоного клубочку. Хлопчик був схожий на них з Ньомою. Такий же смагливий, з чорним волоссям і темними очима.

— Вилитий батько, — вимовила слабким голосом Домна Данилівна.

— А носик мамин, — посміхнувся Семен Васильович.

На сімейній раді хлопчика вирішили назвати Юрою.

Кілька днів комісар не ходив на службу. Виняток склав день, коли він з усім штабом обмивав попвнення в родині. Спеціально для цього приберіг спирту, солоних огірків і грибів.

Командири, включаючи Барановського, залишилися задоволені і ще довго згадували з відкритою заздрістю про народження в родині Рудневих сина. Навіть Петро Григорович не втримався, похвалив:

— Молодець! Наклепав собі заміну. Поді ж ти. Двох мужиків зробив.

Кілька днів батько і син не відходили від ліжка з малюком. Семен Васильович часами сидів на стільці біля дружини з дитиною. Вони мріяли про майбутнє.

— Сеня, треба збирати гроші. Коли ти відслужиш свій термін, ми купимо маленький будиночок в Україні або в Криму. Біля Севастополя або в іншому місці. Не важливо. Лише б поруч з морем.

— Чому поруч з морем? — Запитав він. — Можна на моїй батьківщині в Путивлі. Будемо

купатися в річці, ловити рибу на болотах і озерах.

— Знаю, — погодилася вона, притискаючи маленьку дитину. — Але на морі краще. У відкриті вікна нашого будинку буде вриватися свіжий морський вітер. Ми будемо слухати шум прибою, гуляти вечорами берегом моря.

— Влітку на півдні спека, а взимку — мокреча. Мені більше подобається середня смуга. Там і літо нормальне, і зима, — міркував Семен Васильович.

Вони майже не згадували події перед пологами, які так налякали Семена Васильовича.

Про них в сім'ї воліли мовчати.

6

— Хочу з вами проїхатися, подивитися, як іде заготівля дичини, — сказав Ситникову Руднєв.

— Будемо раді, товаришу комісар, — відповів той.

Ланка з заготівлі дичини для їдальні розташовувалася в невеликому дерев'яному приміщенні з широкими скрипучими воротами. До нього примикало стійло для коней, приміщення для саней, різного начиння.

Микола Федорович Ситников у кожусі, у шапці-вушанці і валянках запрягав коня, готувався до поїздки в ліс. Його висока масивна фігура в

теплому одязі нагадувала копицю сіна, була не здатна згинатися і розгинатися.

З приходом Руднева Микола Федорович залишив звичне заняття, підійшов до комісара. Його широке обличчя зробилося червоним, вуса були покриті памороззю, з рота, як з труби, валив пар.

— Семену Васильовичу, ви думаєте в цій шинельці і чоботях їхати в ліс, сидіти в засідці на кабана?

— Мороз, начебто, не сильний.

— Якщо з дому пробігти до штабу, то несильний, а якщо їхати в ліс, то замерзнете, — говорив капітан Ситников.

Він завів комісара в приміщення. Дістав кожух, валянки, шапку-вушанку.

— Одягайтеся, як слід.

Семен Васильович швидко переодягнувся. Причому, кожух натягнув на шинель.

— Тепер порядок, — протрубив Ситников.

Червоноармійці запрягли коня, посередині саней поклали гвинтівки і патрони. Всі завалилися в сани. У глибокому снігу виднівся слід. По ньому і тримався їздовий. Кінь фиркав, провалювався в білий наст, але мчав по вже наїждженій дорозі досить швидко.

Коли потрапили на крутий поворот, їздовий забарився. Кінь вскочив в глибокий сніг і зупинилася. Чоловіки встали з саней. Їздовий взяв

під вуздечку коня і потягнув її на вторований слід. Решта, провалюючись у снігу, тягли на собі сани.

— Нічого, буває, — заспокоював себе і комісара Ситников, хоча Руднев не сказав ні слова докору.

Незабаром приїхали до місця призначення. Микола Федорович відірвав свою масивну фігуру від саней. За ним піднявся Семен Васильович.

— Тепер підемо пішки, — протрубив Ситников.

Вони з Рудневим закинули за плечі гвинтівки. Ситников пропихтів їздовому:

— Тихо тут. Коли почувеш постріли, під'їжджай!

Вони пішли вже протоптаною стежкою. Їх оточував хвойний ліс. Микола Федорович розповідав комісару про заготовки дичини.

— Щодня по кілька туш для їдальні заготовляємо.

— Підмога хороша, — підтримав його Семен Васильович. — Служба у нас нелегка. І будуємо, і зброю встановлюємо. Почали за статутом вчення проводити. Без калорійної їжі червоноармійцю не вижити.

— Хлопці дуже задоволені, — сказав Ситников.

Чоловіки вийшли на круглу галявину, яку оточував все той же хвойний ліс. З краю галявини,

на вході в тайгу, на чотирьох метрових стовпчиках стояла будочка з отворами на всі сторони. Мисливці піднялися туди по дерев'яних східцях. У ній був встановлений невеликий столик. Там стояли кілька кружок і чайник. Навколо столика — лавки.

Ситников опустився на лавку. Він важко дихав. Руднєв в порівнянні з ним здавався хлопчиком. Перехід по снігу переніс порівняно легко і спокійно, незважаючи на теплий одяг.

Зняли гвинтівки. Притулили до стінки.

— Дивись, комісар, — промовив, задихаючись, Ситников. — Там ми розсипаємо мелене зерно. По кілька мішків. Кабани приходять поласувати. Вибирай підсвинка. Старих старайся не чіпати. Вони на наступний рік ще потомство принесуть. Та й м'ясо у підсвинків м'якше.

— Як їх визначити?

— Елементарно. Вони менше своїх батьків.

— А якщо не прийдуть з якихось причин?

— Такого не може бути.

Чоловіки зачалися в будочці. Незабаром почувся характерний шум тварин. Ситников штовхнув комісара. Чоловіки схопили гвинтівки. Застигли в очікуванні.

На галявину вискочило стадо чорних кабанів. Вони розбіглися по колу, жадібно підбираючи корм. Зерно завжди висипали кільцем.

Семен Васильович звів курок. Прицілився в

голову підсвинка. Вони з Миколою Федоровичем вистрілили одночасно. Стадо кинулося врозтіч. Дві чорні туші борсалися на снігу. Семен Васильович поспішив перезарядити гвинтівку. Але не міг це зробити швидко. Йому щось заважало. То не міг відразу вийняти з патронника патрон. То не міг вставити його.

Ситников це зробив у лічені секунди. Пролунав постріл. Ще один кабан залишився лежати на снігу.

Семен Васильович вдруге стріляти не став. Не встиг. Стадо розбіглося в різні боки. Сховалося за деревами.

Полювання на звіра не могло залишити комісара байдужим. Він був весь в азарті. В напрузі. Чоловіки спустилися по дерев'яних східцях на поляну. Пішли оглядати дичину. До них уже мчав на санях їздовий.

Утрюх вони довго розглядали кабанів. Більш досвідчений Ситников перший раз потрапив у вухо, другий — в око. Семен Васильович — у вухо.

Присутні високо оцінили майстерність комісара.

— Давненько на полюванні не був, — сказав Семен Васильович.

— Ставлю вам тверду четвірку, комісар, — промовив Ситников.

— Спасибі! — Посміхнувся Руднев.

Заготівельники повернулися в частину після обіду. Біля їдальні знаходився акуратний дерев'яний сарайчик. Чоловіки на металевій тачці перевезли туші в сарай.

Коли туші розчленували, до комісара підійшов Ситников. Він витирив ганчіркою закривавлений ніж.

Члени бригади заготівельників грілися біля багаття. Микола Федорович ножом обрізав вуха кабанам. Насадив їх на шампур. Встановив шампур над багаттям. Коли з вух зійшов верхній шар, вони зробилися рум'яними, Ситников обережно відрізав шматочок одного з них. Із задоволенням прожував.

— Як вуха? — Запитав Руднєв.

— Смакота!

Вся бригада зайшла в їдальню. Величезне приміщення пустувало. Тільки кухарі й чергові червоноармійці готували вечерю.

— Петрович! — Прохрипів Ситников.

До них підскочив у білому халаті, з білим ковпаком на голові кухар Іван Петрович.

— Слухаю!

— Принеси спирту погрітися. Промерзли. І м'яся.

Кухар приніс велику алюмінієву кружку спирту, кілька склянок і повну миску м'яса.

Ситников розлив по кілька грамів спирту:

— Вип'ємо, щоб червоноармійцям потрапляли

на столи не тільки перловка і гречка, а й м'ясо!

Взяв зі столу свиняче вухо і з хрускотом став його поїдати. Він їв неквапливо, ретельно розжовував.

Семен Васильович теж відрізав собі невеликий шматочок. Після декількох грамів спирту, годин, проведених на морозі, він швидко з'їв вухо, яке в звичайних умовах не дуже жалував.

Руднев давно не їв з таким апетитом. Коли закінчили обідати, Ситников звернувся до комісара:

— Не знаю, що робити. Хоч руки на себе наклади. Моя Надька спочатку з солдатами путалася, а тепер зовсім до одного з командирів пішла.

— Чув, — відповів Семен Васильович.

— Стерва продажна. Користується тим, що в укріпрайоні нема вільних жінок.

— Недовго їй своєю перевагою користуватися. Скоро обстановка докорінно зміниться. Жінок може додатися.

Ситников втупився очима в співрозмовника.

— Яка дурочка в цю глушину з власної ініціативи поїде?

— До кінця місяця до нас приїдуть дівчата з центральної частини країни. Відгукнулися на заклик Валентини Турової.

Семен Васильович детально розповів про ситуацію. За кілька років життя Рудневих в

гарнізоні дружини командирів з домогосподарок перетворилися на активісток. Вони організовували суботники: заставляли всіх займатися прибиранням містечка, розбивкою клумб, посадкою квітів і овочів. В тільки побудованій червоноармійській їдальні з'явилися на столах квіти, на вікнах казарм — білосніжні фіранки, на тумбочках біля ліжок — серветки. Затишніше стало в ленінських кімнатах, в бібліотеці.

— Ти про це сам прекрасно знаєш, — сказав Руднев.

— Усіх на вуха поставили, — погодився Ситников.

Руднев продовжив:

— Ми подбали про те, щоб досвід роботи жінок отримав широке поширення не тільки в частинах гарнізону, а й в усьому Особливому Червонопрапорному Далекосхідному фронті. Позналили з цією ініціативою В. К. Блюхера. Двічі відвідав Де-Кастрі начальник Політуправління РККА армійський комісар першого рангу Я. Б. Гамарник. Колишній далекосхідник, він високо оцінив нашу ініціативу. Без турботливих жіночих рук неможливо освоїти багатства Далекого Сходу.

В грудні 1936 року Валентину Турову обрали делегатом на армійську нараду дружин командно-начальницького складу Червоної Армії.

Ми з Барановським доручили їй неодмінно виступити на нараді і розповісти, як жінки допомагають обживати тайгу, упорядковувати побут, організовувати дозвілля червоноармійців.

Валя дуже хвилювалася, але їй вдалося виконати доручення. З кремлівської трибуни прозвучав її схвильований голос.

У Москві їй вручили орден Трудового Червоного Прапора, в «Комсомольській правді» з'явився її лист дівчатам Радянського Союзу.

— Знаю, читав, — втрутився Ситников. — Закликала дівчат їхати до нас. Але закликати можна. А що з цього?

— В Де-Кастрі скоро прибуде перша група дівчат.

— Правда?

— Суща.

— Ну, комісар, молодець!

7

Командувач Окремим Далекосхідним Червонопрапорним фронтом Василь Костянтинович Блюхер особисто інспектував Де-Кастрінський укріпрайон. Незважаючи на групу фахівців, яка юрмилася навколо нього, сам прискіпливо обстежив кожний об'єкт. Поліз навіть під гармату, хоча там особливо було нічого дивитися.

— Поді ж ти. Товариш командувач, ви забруднили шинель, — не втримався Барановський.

— Петро Григорович, шинель мене не зупинить, — відповів Блюхер, продовжуючи повзати навколо гармати.

— Кожен должен займатися своєю справою. У вас повно фахівців, — продовжував Барановський.

— Мене не забалакати, — піднявся на ноги командувач фронтом. Обтрусив шинель. Обійшов каземат, заглядаючи в кожную шпаринку.

Звернувся до фахівців:

— Поблажок не давати! Ніяких відступів від проекту. Ніяких порушень стандартів.

— Які відступи?! — Барановський знизу вгору подивився на Блюхера.

— Окозамилювання, приписки не терплю. Якщо знайдемо порушення, доведеться відповідати, — відповів Блюхер.

В цілому, перевіркою Василь Костянтинович залишився задоволений. Комісія прийняла укріпрайон, хоча не обійшлося без зауважень. Без цього не можна. Це розумів і Блюхер. Не ображався на місцевих військових. Але змусив, щоб всі недоліки відобразили в акті.

На головній площі селища встановили пересувну трибуну. Сюди вийшли всі жителі гарнізону. Від малого до великого. Навколо

трибуни рівними рядами вишикувалися військові. За ними стояли цивільні будівельники. Багато хто з них виконали своє завдання і покинули фортецю.

На трибуну піднялися маршал В. К. Блюхер, комендант укріпрайону П. Г. Барановський, його заступник з політичної роботи С. В. Руднєв. Командувач фронтом виступив з короткою промовою. Подякував особовому складу гарнізону за самовіддану працю. Привітав з перемогою.

Пролунало трикратне «ура». Духовий оркестр заграв марш.

Потім в урочистій обстановці командувач фронтом вручив високі урядові нагороди. У тому числі особисто прикріпив до грудей С. В. Руднева орден Червоної Зірки.

Святкові заходи перемістилися в їдальню. Там проходило перше після приїзду дівчат весілля.

Загриміла мідь духового оркестру. До столу, де сиділа працівниця державної служби реєстрації браків, вийшли молодята: Микола Ситников і Ніна Ломакіна.

Командувач привітав молоду пару. Подарував молодятам іменний годинник і висловив надію, що дівчата будуть приїжджати в цей благословенний край. В Де-Кастрі зіграють ще не одне весілля.

П. Г. Барановський і С. В. Руднєв наполегливо просили командувача фронтом залишитися на обід, який приготували до такої урочистої нагоди.

Пославшись на інші невідкладні справи, Блюхер відмовився. Цим викликав невдоволення офіцерів, які прибули разом з ним.

Бачачи це, Ситников не розгубився. Упакував сумку продуктами і передав гостям з Хабаровська.

Військові попрямували в сторону бухти, де їх чекав сторожовий катер. Попереду йшли Блюхер, Барановський та Руднєв.

— Молодці, мужики, — говорив Василь Костянтинович, впевнено крокуючи по землі міцними ногами, високо піднявши голову. — Чесно кажучи, не раз думав: не зуміють вони укластися в терміни. Всього не вистачає: і матеріалів, і техніки, і робочих рук.

— Це заслуга Петра Григоровича, — вказав Семен Васильович на Барановського, який дріботів між ним і маршалом.

— Як би не так, — не погодився з ним Барановський. — Должон вам сказати, товаришу командувач, що це він людей одягнув, нагодував і надихнув на самовіддану працю.

— Це наша спільна перемога, — без удаваної скромності виголосив Блюхер. — На пупку підняли фортецю.

Вони підійшли до бухти. Вона була вся в бетоні. Хвилі розбивалися об його міцну сіру гладь. У пірсів стояли кораблі. Блюхер тепло попрощався з господарями. Піднявся по трапу на один зі

сторожовиків.

Заревіли двигуни. Погойдуючись на хвилях, судно впевнено виходило в море.

Маршал стояв на борту і до останнього дивився на бухту. Вона гойдалася в його очах в такт хвилям, вітер рвав поли його шинелі. Але маршал не покидав палубу.

Барановський та Руднєв довго не полишали причал. Вони махали руками і навіть намагалися щось кричати, поки катер не зник в бурхливих хвилях.

* * *

Свята тривали. Подружжя Руднєвих збиралося на весілля. Семен Васильович надів чорний костюм. Давно він його не виймав із шафи. Обув хромові чоботи. Убрався в теплу хутряну шапку і шубу на хутрі з великим коміром.

Домна Данилівна наділу бузкового кольору сукню, темно-коричневі панчохи, чорні туфлі. Перед цим підвела брови і вії, уклала і закріпила шпильками чорне волосся.

Вона росла в бідній родині. Її батько, шахтар, рано помер, дівчину виховувала одна мати. Вона вчилася, не маючи за душею ні гроша. В юності не бачила нарядів. Ходила, в чому доведеться. І зараз їй хотілося бути красивою.

Повернулась перед чоловіком і дітьми.

— Як виглядаю?

— Красуня, — не зводив він очей з дружини. — Що фігурка, що ніжки, що личко. У тебе не буде відбою від шанувальників.

— Дружина комісара. Нехай всі заздять.

— Але в туфлях ти на весілля не підеш.

— Тут недалеко. Проскочу.

— З обмороженими ногами?!

— Сеня. Ти перебільшуєш.

— Ти мені більше у валянках подобаєшся. З високими халявами. В шубі на хутрі. В товстій пуховій хустці.

Руднев швидко одягнув дружину в теплі речі. заспокоїв:

— На місці переодягнешся.

Весілля грали в їдальні. Стіни її були прикрашені жартівливими побажаннями молодим. На невеликій сцені лежали духові інструменти і гармошка.

Повний, з пишною шевелюрою темно-русявого волосся походжав по залу в ошатному костюмі наречений.

Рудневи зайшли до зали. Там вже сиділо кілька пар командного складу. У тому числі Барановський із солідною дамою — дружиною Сонею. Трохи далі від них про щось розмовляли Турови.

Рудневи зняли верхній одяг. Ситников підбіг до Домнікії Данилівні. Вона вже встигла повісити шубу і хустку і красувалася в туфлях і бузковій сукні. Поправляла ретельно укладене волосся, яке трохи збилося.

Микола вклонився дамі, поцілував руку. Він не приховував, що обожноє дружину комісара.

— О, смарагд нашого життя! Я б все віддав, щоб удостоїтися вашої уваги.

Руднев стояв поруч і вдоволено посміхався.

Його дружина зняквіла від неприхованого захоплення і поспішила до своєї подруги Валентині Турової.

— Де наречена? — Запитав Семен Васильович.

— Повинна підійти з хвилину на хвилину.

— Ти не радий весіллю?

— Надюшку не в змозі викинути з голови.

— Слухай, друже. З таким настроєм не одружуються.

— Що б ти зробив на моєму місці? Кому не скажу про весілля, посміхаються. А. Це та бетонниця. Нінка Танк.

— Дурень ти, Ситников. Не розібрався в дівчині. Повна вона. Зовні грубувата. Але чудової душі людина.

— Тобі легко вчити, комісар. Відхопив собі красуню.

— За хорошим чоловіком і Ніна не поступиться Ньомі.

— Серйозно?

— Розцвіте. Знайди їй улюблену роботу, приділяй постійну увагу, побільше займайтеся спортом.

— Думаєш, щось вийде?

— Ось побачиш. Біжи за нареченою. А то вкрадуть.

Застілля почалося з криків «гірко». Потім заграв духовий оркестр. Всі учасники весілля закружляли у вальсі. І вже порядком повеселілі стали танцювати під гармошку. Молодий червоноармієць Ванька по кличці Мінер розтягував трьохрядку. Лихо відстукували каблуками напідпитку чоловіки і жінки. Особливо старалися Домнікія і Валентина. Домна Данилівна швидко пересувала точені ніжки, так, що чорні туфлі відбивали по підлозі з такою частотою, що за ними неможливо було простежити, співала:

Ты играй, ты играй,

Ты играй, не бойся.

Я тебя не завлеку,

Ты не беспокойся.

Валя стала проти неї, тупотіла каблуками и продовжувала:

Меня сватать приезжали
На серой кобыле,
Все приданное забрали,
А меня забыли.

Гості притихли, стали стежити за поєдинком
двох жінок.

Домнікія:

Высоко голубь летает,
Крылом неба достаёт.
Хорошо милый целует,
Только замуж не берёт.

Валентина:

Купи, маменька, на платье
Ситцу полосатого.
Прийди, милый, погулять,
Пока не засватана.

Домнікія:

Как по нашему по саду
Все летает белый пух.
Который парень не целует,
Тот не парень, а лопух!

Валентина:

Полюбила водолаза,
С ним мучение одно!
Приглашаєт на свиданье
То на берег, то на дно.

Домнікія:

Полно, миленький, сердиться,
Полно губы надувать.
Пришло времечко жениться,
Пора свадебку играть.

Завершила Валентина:

Если ягода созрела,
Надо ягоду сорвать.
Звать невестой надоело —
Знать, пора женою звать

До кінця весілля наречений, здається, теж заспокоївся і, здається, іншими очима глянув на свою долю.

— Чув, Надька і останнього вибранця кинула. Остаточо пішла по руках, — сказав він Рудневу.

— Хай іде. Ти знайшов гідну. Вона до кінця твого життя нікуди не піде.

— Мені б таку, як у тебе. Писана красуня, — вимовив захоплено Ситников.

— Але я люблю її не тільки за це, — відповів комісар. — За відданість, взаєморозуміння. Завдяки чому ми вийшли зі стількох тупикових ситуацій.

— Щасливчик!

— Ти ще не усвідомив свого щастя. Через рік ви притретесь. Ти зрозумієш, який подарунок піднесла тобі доля...

Пізньої ночі Рудневи повернулися додому. Діти міцно спали. У грубці ще жеврів жар. Мабуть, Радик кілька разів вставав і підкидав у топку дрова. Сім'я звикла до тепла в приміщенні, якого ніколи не було ні в Ленінграді, ні в Севастополі. Там вистачало двадцяти градусів. А тут картина була зовсім інша. Іноді в будинку було, як в парильні. Всі раділи цьому теплу. Тому що слід було вийти на вулицю, як ти потрапляв на міцний мороз.

Домна Данилівна терла вуха, ноги, почервонілий ніс. Тому що тіло її застигло. Підійшла до Юрика, який тихенько сопів, погладила його по голові.

— Тихо! Не розбуди! — Прошепотів задоволений батько.

Подружжя перейшли на кухню. Сіли на лавочці, тісно притулившись один до одного. Кидали в грубку сухі поліна. Вони відразу розгорялися яскравим полум'ям. Від грубки йшло

тепло.

— Хто придумав подавати нерозведений спирт? — Дивувалася Домна Данилівна. — Нудота жахлива.

— Не можна псувати лікувальний засіб, — зауважив Семен Васильович.

— А нерозведений спирт пити жінкам можна?

— Можна. — Відповів, посміхаючись, Руднєв.

— Дурні ви, мужики. Не можете нічого без жінок.

— У мене на роботі є домашнє вино. Миша Думбрава з Одеської області привіз в знак поваги. Завтра будемо пити.

— Сеня, всі думають, що ти у мене грамотний. Все можеш передбачити. Нічого подібного. Ти такий же, як всі мужики.

— Я грамотний. Я все передбачив. Ти казала, що нас пригнали сюди по етапу. Жити в цьому забутому Богом і людьми куточку неможливо. Ти неправа. Можливо. І навіть добре. Червоноармійці і вільнонаймані не хочуть покидати Де-Кастрі. Граємо весілля. Робимо людей щасливими.

— Ти не уявляєш, Сеня, як мені тут добре. Поруч море. Тайга. Неозорій і дикий Хабаровський край. Ти, діти. Чого ще треба?!

Домна Данилівна притулилася до чоловіка і заснула.

Семен Васильович обережно зняв валянки з її

струнких ніг. Взяв на руки. Вклав у ліжко. Не став накривати ковдрою, щоб не зім'яти святкову сукню. У спальні теж стояла спека.

Сам повернувся на лавку і ще довго підкидав дрова в грубку. Він думав про своє життя. Недовге. Нелегке. Але все-таки чудове. Йому було приємно бачити задоволені обличчя червоноармійців, які чітко віддавали честь. Вони поважали його не тільки за звання і службове становище. І це було для нього найвищою нагородою.

Йому було приємно, що в будівництві укріпрайону він зіграв не останню роль. Колись дика бухта здатна приймати і обслуговувати військові судна. Вони звели на східному березі Батьківщини неприступну фортецю.

Чого ще треба йому, кадровому військовому?! І Батьківщина оцінила його заслуги. У числі інших він відзначений високою нагородою — орденом Червоної Зірки.

Семен Васильович притулився до стіни. Відблиски вогню відбивалися на його круглому, починаючому повніти обличчі. Губи і очі його посміхалися. Ні. Він не скаржився на життя в Де-Кастрі, на труднощі. Йому хотілося служити. Робити червоноармійцям і командному складу добро. Але в той же час строго питати з підлеглих.

Весілля продовжилось у неділю. Але Рудневи пішли проводити своїх кращих друзів Турових. Валентину обрали депутатом Верховної Ради СРСР першого скликання від трудящих Комсомольського-на-Амурі виборчого округу...

Посиділи на доріжку. Випили домашнього одеського вина. Подякували заочно Мишу Думбраву. Турови їхали. Дві сім'ї довго вели неквапливу розмову. Вони тепло попрощалися.

— Може ще зустрінемося? — Сказав на прощання Семен Васильович.

— Тільки гора з горою не сходиться, — підтримав його Григорій Іванович.

Але їхні шляхи вже більше ніколи не перетнулися.

8

За вікном білів сніг. Вітер з моря тріпав дроти, які гуділи на просмолених чорних телеграфних стовпах. Але вже не піднімав з землі сніжний наст. Не кидався в обличчя дрібним кришивом. Все частіше на зміну нічним морозам приходили денні відлиги. Іноді Де-Кастрі огортав туман. І тоді все пливло: і дерева, і будівлі, і сопки вдалечині...

З деяких пір сніговий покрив зробився таким

твердим, що витримував людину. І по ньому ходили, як по землі.

Семен Васильович сидів у своєму кабінеті. В одній гімнастерці. Пахло димком хвої. У штабі топили відповідально. Приміщення прогрівалося добре.

Час від часу Руднєв вставав зі стільця. Підходив до вікна. Дивився, як біситься вітер.

«Як швидко закінчуються свята — думав Семен Васильович. — Прийшли сірі будні. Вони складаються з вже звичних справ. Деякі з них не хочеться, але треба вирішувати. Рутинна робота». Він переглядав графік проведення в частинах партійних зборів. На кожні закріплював представника від політвідділу. Він любив чіткість, конкретність.

Нехай представник доповість, на якому рівні пройшли збори, які питання ставлять комуністи. Руднєв бився над тим, щоб графік проведення зборів був реальним і здійсненим.

У самий розпал цієї рутинної роботи відчинилися двері. В кабінет ввалився, стукаючи чобітьми, слідчий особового відділу фронту Анатолій Іванович Малишев.

Це був вище середнього зросту, сухорлявий чоловік років тридцяти в формі. Вона прилягала до його стрункого тіла.

Анатолій Іванович зняв кашкет. Повністю

відкрив трохи витягнуте, бліде обличчя з великими сірими очима. Пригладив п'ятірнею довге русяве волосся.

Особист нагадував комісару поета-романтика, який заблукав і потрапив в органи. Він вже знав, що Анатолій Іванович народився в родині викладачів. Отримав в педінституті літературну освіту. Але свого часу потрапив в армію Блюхера, закінчив якісь курси і його забрали в особовий відділ.

В юності у Руднева склалася думка, що працівник органів — міцно складений чоловік спортивного виду, без емоцій, строго виконує лінію партії і свого начальства. Пізніше він переконався, що в органах працюють різні люди. Тільки виконують вони свої специфічні функції.

Малишев недбало кинув на стіл шкіряну папку. Опустився на стілець поруч з Рудневим. Сказав тихо, але твердим впевненим голосом:

— Вирішив заглянути до начальника політвідділу. Як у вас справи взнати.

Руднев відклав графік проведення зборів.

— У нас — свято. Завершили будівництво фортеці. Велику групу військових і цивільних нагородили орденами і медалями.

— Мене цікавлять інші питання. Як ви боретеся з ворогами народу, які причаїлися, а самі творять свої чорні справи.

— Як ви знаєте, у нас створена і постійно

засідає комісія з чищення рядів парторганізацій частин Де-Кастрінського гарнізону. Товаришів, поведінку яких вважаємо підозрілою, які наносять шкоду, розглядаємо на комісії. Розбираємося, чому стався той чи інший випадок. На деяких передали справи до правоохоронних органів.

— Щось мало ви передали.

— Це закономірно. Ми ведемо виховну роботу з людьми, створили їм умови, щоб було нормально служити. А, найголовніше, будувати укріпрайон. Навіть жінки приїхали до нас. Цим жіночим рухом охоплена вся країна.

— Це не привід, щоб закривати очі і вуха.

— Ми не ставимо своєю метою відправити людину на той світ або у виправно-трудоий табір. Головне, змусити її чесно і усвідомлено служити на благо Батьківщини.

— Молодці ви. Прямо герої. А що ти скажеш про Баскакова, який недавно загинув при нез'ясованих обставинах.

— Баскаков знаходився на даху двоповерхового ДОТу. Допустив необережність. Звалився в бетон і відразу помер.

— Покажи. Де?

— Йдемо.

Руднев вивів Малишева до вже побудованого двоповерхового об'єкту. По металевій драбині залізли на другий поверх. Дах мав невеликий нахил.

Він був утеплений і покритий бітумом. Руднєв показав Малишеву місце, звідки звалився Баскаков. Пояснив:

— Дах без огорожі. Він проявив необережність і звалився.

— Чому без огорожі? — Відразу вчепився за слова комісара слідчий.

— Тому, що так передбачено, — відповів Руднєв.

— Перевіримо, — гнув своє Малишев.

Семен Васильович ні крапельки не шкодував за військовим, який усіх підозрював. У Баскакова не вийшло в сімейному житті: розлучився з дружиною. Від нього пішли діти. Це зробило його підозрілим і злим. Він постійно заходив до Руднєва, вказував на конкретну людину, що це ворог народу. Його необхідно ліквідувати.

Зазвичай в таких випадках Семен Васильович змушував його писати офіційну заяву. Вони розбиралися на комісії. Кілька справ з подачі Баскакова довелося передати в особливий відділ.

На партійних зборах у нього траплялися цілі баталії з колишнім командиром бронепοїзда Коноваловим. Той за станом здоров'я займався кадрами.

— Всі вороги, всі зрадники. Один ти чистий, — говорив йому Коновалов. — Зупинися. Помреш, за труною ніхто не піде.

— Таких, як ти, — не здавався Баскаков, — треба в першу чергу знищувати.

Ці дебати досягали іноді такого напруження, що секретарю парторганізації доводилося розводити комуністів по різні сторони приміщення.

Коли Баскаков загинув, за його труною, дійсно, ніхто не пішов. Руднєв відрядив взвод червоноармійців, які поховали старого і пом'янули його в їдальні.

Всі командири і рядові червоноармійці, яким доводилося стикатися з Баскаковим, ненавиділи його, як і він усіх.

Семен Васильович не витримав одного разу, запитав того:

— Звідки в тебе стільки ненависті до оточуючих?

— Це говорить мені комісар. Ви радянські закони читаєте? Кримінальний кодекс зобов'язує кожного з нас інформувати про злочинців. Що я і роблю. Тим, хто їх покриває, доведеться відповідати перед законом.

З подачі Баскакова судили військових і цивільних будівельників. Останнім постраждав виконроб Іванов. Не передбачив місце для боєприпасів. Даремно він доводив, що його не було в проекті. Що він не військовий, а будівельник. І не міг передбачити склад для боєприпасів. Переробили на вимогу артилеристів. А Іванова відправили у

виправно-трудоий табір.

Це викликало справедливе обурення колективу. Вільнонаймані кілька разів намагалися з Баскаковим покінчити. Побили в темний час доби. Але він вижив.

По укріпрайону ходили чутки: Баскакову допомогли впасти. Але як Семен Васильович не домагався взнати, як же звалився з даху Баскаков, так і не домігся.

Після нетривалого роздуму Семен Васильович відповів:

— Намагалися провести самостійне розслідування. Чи то це трагічна випадковість, чи злочин неугодних йому людей. Нічого з'ясувати не вдалося.

— Ось бачиш, комісар, яка картина виходить негарна. Адже Баскаков, єдиний у вашому укріпрайоні, що активно допомагав органам. Ми спробуємо довести навмисне вбивство і покарати винних. І ви з Барановським отримаєте своє.

— Не лякай. Все одно не залякаєш. Все одно ти не слідчий, а поет.

— Що?!

— Жорсткості не вистачає. Лірика так і пре.

Малишев голосно вилаявся. Не попрощався, стукнувши дверима, вийшов з кабінету.

Офіційно партія вважалася організуючою і спрямовуючою. Однак на ділі панував народний

комісаріат внутрішніх справ. Він був караючої рукою партії. Це відносилось як до партійних, так і до безпартійних громадян.

Семен Васильович вже звик до цього. Чортihnувся: «Ось тобі і інтелігент. Син вчителів. Пльонув у душу і пішов. І нічого йому не зробиш».

Йому були неприємні зустрічі з особистами. Вони вели себе так, начебто він був злочинцем, щось винен цим людям, які насаджували справжній порядок в країні. «Де ви були, хлопці, коли ми брали Зимовий, відстоювали революцію в громадянській війні. А зараз ви самі ідейні і пильні. Решта займаються дрібницями чи вороги народу» — думав Руднєв.

Незабаром після цієї розмови Анатолій Іванович знову з'явився в гарнізоні із заступником начальника політуправління Далекосхідного Особливого Червонопрапорного фронту.

На цей раз Семен Васильович готувався до лекції. Незважаючи на завантаження поточними невідкладними справами, він не забував вести лекційну пропаганду. Роз'яснював політику партії та уряду не тільки червоноармійцям, а й будівельникам і навіть місцевим жителям.

Йому було що розповісти. Укріпрайон побудований, тепер у вогневих точках встановлювали зброю, обживали бетонні цитаделі, хоча японці не з'являлися поблизу бухти жодного

разу.

Комісар вже давно засвоїв істину. Якщо тобі вірить особовий склад гарнізону, не потрібно довгих промов і тирад. Рядові червоноармійці та командири розуміють тебе з півслова. Потрібно, щоб воно не розходилося з ділом. У цьому він бачив сутність своєї політичної роботи з людьми.

На календарі вже була весна, але в Де-Кастрі ще підморожувало. З моря дув холодний пронизливий вітер. Сніг зійшов. На вулицях стояла грязь.

Заскрипіли двері. В кабінет зайшли гості з Хабаровська.

Семен Васильович їм не дуже зрадів і відразу здогадався, про що буде йти мова: про виконання рішень пленуму партії, який відбувся нещодавно, в лютому-березні поточного, 1937 року.

«Зоркоглазый» нарком НКВС Микола Іванович Єжов розгортав свою діяльність: всюди шукав шкідників і ворогів народу.

Заступник начальника політуправління Вайнерос і слідчий особового відділу фронту Малишев не церемонилися. Вони розсілися навколо столу комісара. Малишев відразу пішов у наступ.

— Руднєв, признайся чесно, хто у тебе батько. По тобі бачу: або священик, або кулак. Все одно ворог Радянської влади.

Семен Васильович довго віднікувався, але

особист його все одно «дістав» зі своїм «признайся».

— Мій батько селянин, виростив чотирнадцять дітей. Жили в безпросвітній нужді. На жаль, він помер в один рік з Володимиром Іллічем.

— Все одно якийсь грішок у тебе є.

Семен Васильович не втримався, запитав слідчого:

— А де ви були в жовтні-листопаді 1917 року, в 1918–1920 роках? Мені теж цікаво.

Малишев не міг спокійно всидіти на стільці:

— Ще навчався.

— А я вже воював.

Отримавши вичерпну відповідь, Малишев, нарешті, заспокоївся.

Семен Васильович спостерігав, що останнім часом в країні намітилася тенденція лестити начальству. При Леніні «вождизм» вже набирив обертів. Але це йшло від поваги особисто до Леніна, його видатних здібностей.

Після його смерті за Йосипа Віссаріоновича цей «вождизм» набув інший відтінок. В ньому з'явилися ознаки царського звеличення.

Чиношанування заохочувалося в армії. До Руднева запобігливо ставилися нижче за званням. Не раз і сам Семен Васильович ловив себе на думці, що і у нього проскакують рабські нотки перед

старшими за званням і положенням товаришами по службі. Він старався перебороти в собі раба. Нема чого принижуватися. Він нікому нічого не винен.

У працівників органів держбезпеки це проявлялося особливо. Вони вели себе зарозуміло по відношенню до військових, але помітно запобігали перед своїм безпосереднім начальством і всіляко намагалися йому догодити. Вони входили в довіру до оточуючих, а потім всі розмови передавали своєму начальству.

Тому комісар був так недружелюбно налаштований до слідчого особливого відділу. Він не думав прогинатися перед ним.

Заговорили про загальні питання, починаючи з тривалих холодів і закінчуючи завершенням будівництва укріпрайону. Потім перейшли до справ насущних.

Вайнерос, затаючись цигаркою і випускаючи дим в обличчя Рудневу, сказав:

— Ти це добре придумав, в укріпрайоні активно залучають жінок для створення побутових умов. Ваш досвід по всій країні проgrimів.

— Ми змушені були робити все, щоб створити червоноармійцям нормальні умови. Це давало нам право строго питати з них при будівництві укріпрайону.

— Ми твоїх заслуг не заперечуємо, — втрутився Малишев. — Але ти хочеш легко

відбутися. А стайні хто буде чистити? Ми?!

— Чому ж? І в цьому напрямку робота проводиться.

— Була одна нормальна людина — Баскаков. І того угробили. У нас складається враження, що ви тут з Барановським покриваєте ворогів народу, — продовжував Малишев.

— Ви займалися цим питанням і нічого не довели. Баскаков загинув через необережність.

— Давайте не будемо сперечатися. Семен Васильович, краще ще раз уважно прочитайте доповідь тов. Сталіна на лютневому пленумі «Про недоліки партійної роботи і заходи ліквідації троцькістських та інших дворушників», — втрутився заступник начальника політуправління армії. — Там сказано: у міру нашого просування до соціалізму класова боротьба загострюється. Так що заспокоюватися рано.

Малишев додав:

— А з доповіддю «Уроки шкідництва, диверсій і шпигунства японо-німецько-троцькістських агентів» наркома НКВС тов. Єжова знайомі?

— Читав, — відповів Руднев.

— Пленум ЦК ВКП (б) вважає, що всі факти, виявлені в ході слідства по справах антирадянського троцькістського центру та його прихильників на місцях, показують, що з викриттям

цих найлютіших ворогів народу НКВС запізнився, принаймні, на чотири роки, — підняв вказівний палець Малишев. — Май це на увазі, Руднєв.

Руднєв сидів, не знав, як йому вчинити. Справа в тому, що ще в академії, на другому курсі, він піднімав разом з іншими курсантами і викладачами питання, як далі розвиватися радянській армії і суспільству. Більшість студентів розчарувалася в революції. Не за таке життя вони боролися. На них відразу ж донесли. Тоді Руднєв відбувся доганою із занесенням в облікову картку. Саме за троцькістську позицію. Тепер він не хотів за своєю ініціативою заводити про це розмову. Захочуть, питають.

Очолюючи політвідділ, Семен Васильович в усьому намагався розібратися об'єктивно, неупереджено, виробити спільне колективне рішення. І, як правило, воно було справедливим.

— Раніше я говорив, що ми постійно розбираємося з цими питаннями.

— Хто по-справжньому розбирається, там шкідники вже понесли покарання, — не дав йому договорити Малишев.

— Анатолій Іванович, ми не ставили своєю метою відправити за ґрати якомога більше людей. Справа не в цьому. Головне, виявити істинних ворогів нашої влади і покарати їх. А якщо людина десь оступилася, її треба поправити.

— Значить, недостатньо працювали, раз не виявили, — додав Малишев.

Руднєв рідко виходив з себе. Але зараз його розібрало.

— Що ж, нам завдання встановлювати по ворогам?! В кінці кінців.

— Ти не гарячкуй, Руднєв. Подумай. Може виявитися пізно.

Семен Васильович вже звик до цих незліченних кампаній. Партія кидала клич. І це розкручувалося на всю країну.

Останній пленум кинув клич: активізувати роботу з ворогами народу. Представники з ОКДКФ приїхали до нього, щоб якомога більше військових відправити під суд. Від нього вимагали нізащо покарати невинних людей.

Але з цією лінією партії він не міг ніяк погодитися. Розумів «треба», але не міг. Він боровся за свободу особистості, що людина один одному брат, а тут виходить зовсім навпаки. Не за це він боровся. Але говорити про абсурдність цієї кампанії, значить миттєво самому перетворитися на ворога народу.

— Зрозумійте мене правильно, — сказав він. — Не бачу в укріпрайоні ворогів народу. Не бачу.

Анатолій Іванович блиснув сірими очима, сказав приємним голосом:

— Рудн'юв, прийди і покайся. Ти людина перевірена. Ми тебе пробачимо.

— Подумай, Семен Васильович, над нашими словами, — сказав Вайнерос. — У вас скоро відбудеться партійний актив за підсумками пленуму ЦК. Ви повинні будете доповісти про виконану роботу. А доповідати, по суті, немає про що. Ми розуміємо, що створення побутових умов, організація дозвілля — це добре. Але і з ворогами потрібно не тільки на словах боротися...

— З ким боротися?

— Значить, у вас все гладко? — Запитав Малишев. — Все шито-крито?

— Такого не може бути, — підтримав слідчого заступник начальника політуправління армії. — Якщо ви не поправите роботу, ми будемо рекомендувати активу визнати діяльність політвідділу і парторганізацій частин укріпрайону по реалізації рішень лютневого пленуму ЦК ВКП (б) незадовільною.

Гості пішли, а він довго сидів і розмірковував про вимоги лютневого пленуму. Ніяк не міг повернутися до теми лекції. Він думав, наскільки довго затягнеться ця страшна кампанія.

Взяв у руки свіжий номер газети «Правда», пробіг по заголовкам, прочитав деякі статті. Газета була переповнена викриттями «ворогів народу» і «шкідників».

І серед цих справ він не бачив жодного, щоб «шпигуни» намагалися передати секретні відомості японцям або німцям. В основному ж люди страждали за «язик». Тобто відкрито висловлювали своє невдоволення політикою партії і уряду. В душі він був згоден з багатьма з них.

Щось не те відбувається в цій державі, якщо шукають ворогів серед своїх людей.

Вийшов на вулицю. Йому не хотілося нікого бачити і чути. Дув різкий сирий вітер. Він попрямував до бухти. Забрався на скелю. Море несамовито гнало сірі хвилі. Їх білі гребінці котилися безперестанку. Вони з піною і бризками розбивалися об каміння скелястого берега.

Він довго стояв на скелі. Вітер тріпав його густе волосся. Охолоджував гарячу голову. Широкі губи шепотіли: «Це не по-людські! Вбивати і ховати за ґрати невинних людей».

Кілька днів Руднев не знаходив собі місця. Навіть Домна Данилівна, яка за багато років звикла і до несподіванок, і до неприємностей, не втрималася:

— Признавайся, що у тебе там сталося?

— Нічого, все нормально.

— Бачу, що нічого. Третю добу не спиш.

— Приїжджали з політуправління й особового відділу фронту. Проводили зі мною бесіду. Що все я роблю добре, але не доводжу розпочате до кінця.

Мало викрити тих, хто заважає нашому просуванню вперед, треба їх викорчувати з колективу, судити, як ворогів народу.

— Не роби людям погано. Не віддавай під суд невинних.

— Як це зробити? Мені. Ідеологічному працівникові. Бійцю партії.

Усі ці хвилювання, безсонні ночі завершилися в середині червня 1937 року. Відбулися збори партійного активу частин Де-Кастрінського укріпрайону. Вони визнали роботу політвідділу ДКУР і парторганізацій частин по реалізації рішень лютневого пленуму ЦК ВКП (б) незадовільною. У постанові партактиву зазначалося, що в укріпрайоні немає до цих пір необхідної перебудови партійно-політичної роботи і керівництва нею, слабо розгорнута більшовицька критика і самокритика, немає справді більшовицької роботи з викриття та викорчовування троцькістсько-правих шпигунів, диверсантів, шкідників, з виявлення шкідництва і по ліквідації наслідків цього шкідництва.

Добре знаючи партійну документацію, Руднев не побачив в постанові жодного конструктивного слова. Все стандартне. На його думку, постанова не відображало істинних настроїв комуністів.

Вони попереджали Руднева заздалегідь, що за його плечима їм дають вказівку визнати роботу

політвідділу і парторганізацій частин укріпрайону незадовільною. Семен Васильович спочатку обурився. Він хотів зібрати секретарів парторганізацій, провести з ними бесіду, щоб не тиснули на комуністів, дали свободу їх волевиявлення.

Але вказівки йшли з політуправління фронту. Значить, противитися марно. Семену Васильовичу коштувало великої волі, щоб на партактиві стримати себе, не понизиться до виправдань, а тим більше — до полеміки.

Прийшов додому засмучений.

— Це все, — сказав він дружині. — Життя в Де-Кастрі закінчилося.

— Зате ти не відправив за ґрати жодної невинної людини.

— Значить, я вчинив правильно?

— Я в цьому не сумніваюся.

Незабаром Семена Васильовича звільнили з посади начальника політвідділу Де-Кастрінського укріпрайону і вивели в резерв політичного управління армії. Сім'я переїхала до Хабаровська.

9

Служба Семена Васильовича в Хабаровську почалася із зустрічі з заступником начальника політуправління фронту Вайнеросом і слідчим

особового відділу Малишевим.

— Що я тобі казав, Рудньов. Пам'ятаєш? Прийди і покайся, — наставляв комісара Малишев.

— Ти нас не послухав, — додав Вайнерос. — У підсумку, отримав результат.

Семен Васильович згадав партійний актив у Де-Кастрі, який залишив у нього неприємний осад. Він зі шкіри ліз, щоб побудувати в укріпрайоні оборонні об'єкти, обладнати їх, створити у військових підрозділах нормальний моральний клімат, підготувати особовий склад до відсічі ворога, якщо японці посміють порушити радянську територію. Але його роботу визнали незадовільною.

— Ми виконали поставлену задачу. Побудували в Де-Кастрі фортецю.

— Рудньов, не прикидайся дурником. Йдеться про реалізацію рішень лютневого пленуму партії. У вас менше, ніж у інших, виявлено та передано до органів ворогів народу, — втрутився в розмову Анатолій Іванович.

— Відповів за всіх, — додав Вайнерос. — Але ми від тебе все одно не відстанемо. Напиши інформацію.

Кілька днів Семен Васильович ходив сам не свій. Служба в укріпрайоні в минулому. Він переведений в інше місце. І, напевно, не має права давати оцінку діям своїх колишніх товаришів по службі.

Але від нього в наказовому порядку вимагали інформацію.

Семен Васильович закрив кабінет. Сів за стіл. Взяв чистий аркуш паперу і почав писати рапорт командуючому ОДКФ, Маршалу Радянського Союзу В. К. Блюхеру. Він розумів, що у нього немає об'єктивних причин для звільнення з армії. Він закінчив академію кілька років тому і має відслужити своє. Він розумів, що небажання писати інформацію теж не може бути для цього приводом. Але він також розумів, до чого може привести його інформація.

Шукав переконливі причини для звільнення з армії. Написав, що в селі залишилася стара мама. Вона вимагає за собою догляду. Його здоров'я за останні роки теж похитнулося. Діти погано переносять місцевий клімат.

Запечатав рапорт у великий конверт і попросив чергового передати його особисто в руки Блюхеру. Минуло кілька днів. Він не хотів нагадувати про себе командуючому фронтом. Намагався ненав'язливо дізнатися про долю рапорту. Розпитував у знайомих, цікавився у чергового.

В черговий раз вийшов з червоного цегляного будинку штабу фронту, коли побачив Маршала Радянського Союзу. Василь Костянтинович рухався йому назустріч у супроводі кількох офіцерів.

Маршал був одягнений в шинель з великими зірками на комірі. Її розстебнуті поли тріпав вітер. Під шинеллю виднілися ремінь, перетягнутий через плече, і гімнастерка з такими ж великими зірками.

З-під густих чорних брів на нього подивилися глибоко посаджені уважні очі.

Василь Костянтинович зупинився. Семен Васильович поспішив вітати командувача, приклавши руку до козирка головного убору.

Блюхер кивнув офіцерам:

— Вільні!

Вони залишилися на вулиці удвох з Руднєвим.

Починалася осінь. Яскраво світило сонце. Але земля, будівлі та дерева не встигали прогрітися. На деревах з'явилися перші жовті та багряні листя. Деякі з них рясніли на ще зелених газонах і сірому асфальті різнокольоровими плямами.

Семен Васильович знав командувача фронтом давно. Вони зустрілися в Сімферополі на початку двадцятих років. Познайомилися випадково, разом провели ніч в очікуванні поїздів. Василь Костянтинович їхав до Харкова, Семен Васильович добирався до Севастополя.

Цілу ніч бродили по вузьких вуличках татарського міста. Вдалині виднілися гори. Все місто перебувало на дні величезної чаші. Вийшли на площу біля мечеті. Яскравий місяць освітлював їх світлі обличчя, повні райдужних надій.

Їм треба було трохи часу, щоб з'ясувати, що їхні долі дивно схожі, не дивлячись на різницю у віці. Обидва в юності приїхали в Пітер, обидва з бідних селянських сімей, обидва пов'язали своє життя з революцією. Самовіддано боролися за свободу, рівність, братерство, за заводи і фабрики — робітникам, за землю — селянам. Одним словом, за забезпечене майбутнє.

Василь Костянтинович посміювався над випадковим знайомим. Він був на десяток років старше за нього, смаглявий чорноокий хлопчина здавався йому дитиною. Не уявляв, що Сеня міг підняти на людину руку. А той розповідав, як брали Зимовий палац, як бився під Донецьком, під Старим і Новим Осколом. Стояв на смерть під Курськом, Орлом і Кромами...

Василь Костянтинович народився в Ярославській губернії у 1889 році. Після року навчання в церковно-парафіяльній школі батько відвіз сина до Петербурга. Там закінчувалося дитинство Васі, починалася трудова юність.

Під час Першої світової війни служив рядовим в армії генерала А. А. Брусилова, нагороджений двома Георгіївськими хрестами і медаллю, переведений в молодші унтер-офіцери.

Блюхер був активним учасником революції і Громадянської війни. У 1918 році на чолі загону його направили на Південний Урал для боротьби з

частинами генерала А. І. Дутова. Загін Блюхера розбив Дутова і взяв Оренбург.

Влітку 1918 року робочі загони Південного Уралу, що діяли в районі Оренбург-Уфа-Челябінськ, виявилися відрізними від районів постачання і регулярних частин Червоної Армії і перейшли до партизанських дій. Командувачем обрали Каширіна, його заступником — Блюхера. Незабаром Василь Костянтинович змінив пораненого товариша. Він реорганізував загони в полки, батальйони і роти. І запропонував новий план походу. Його ідеї дали результати. Загін виріс в армію із залізною військовою дисципліною. Вона розбила білогвардійські частини і незабаром з'єдналася з передовими підрозділами Червоної Армії.

За керівництво героїчним походом Блюхера першим серед радянських воєначальників нагородили орденом Червоного Прапора.

У 1921 році його призначили військовим міністром і головкомом народно-революційної армії Далекосхідної республіки. Він провів її реорганізацію, зміцнив дисципліну і здобув перемогу. Його нагородили ще чотирма орденами Червоного Прапора...

Бувають такі випадкові зустрічі, які залишають слід на все життя. Блюхер і Руднев стикалися з багатьма людьми, доля кидала їх в різні

куточки неосяжної країни, а ніч, проведена в Сімферополі, запам'яталася і одному і другому. Іноді їх долі перетиналися. І завжди зустрічі носили виключно теплий, щирий характер.

Військові неквапливо пішли вулицею в бік Амура, поступово віддаляючись від будівлі штабу фронту.

— З моїм рапортом ознайомилися? — Запитав Руднев.

— Ознайомився і відразу розірвав на дрібні шматочки, щоб ніхто не побачив. Інакше могли бути висновки. Хто ж тебе відпустить з академією за плечима.

— Не знаю, що робити.

— Що у тебе там сталося?

— Вимагають інформацію по Де-Кастрі. В політуправління і особовий відділ фронту.

— Зараз скрізь вимагають. Шукають ворогів народу.

— Де їм узятися? Ворогам. А невинних людей здавати органам не хочу.

Василь Костянтинович заклав руки за спину. Його богатырське тіло пригнулося, здається щось важке давило його до землі. Він подивився на Семена Васильовича глибоко посадженими сумними очима і сказав:

— Доведеться писати.

Руднев не знайшов, що відповісти.

З Амура дув різкий пронизливий вітер. Сонце світило, як і раніше, яскраво. Його промені висвічували численні зморшки на вже прив'ялому обличчі маршала, ретельно підстрижені вуса-метелики.

— Тебе прибрали з Де-Кастрі не випадково. Ти їм заважав. Тепер вони хочуть твоїми руками розправитися з комскладом.

— Розправлятися слід зі злочинцями.

— Як би не так! Новий нарком внутрішніх справ Єжов довів до всіх місцевих управлінь НКВС завдання: скільки чоловік розстріляти, скільки відправити до таборів.

— На відстріл людей довели завдання!? Як на дичину?

— На жаль.

Вулицею рухалися вози. Голосно стукали копита підкованих тварин. Візники з гучним гиканням гнали коней. Зрідка з'являлися легкові і вантажні автомобілі. Вітер гнав по асфальту жовте листя беріз.

Чоловіки закурили. Маршал вимовив:

— Недавно повернувся з білокам'яної...

Семен Васильович подивився на Блюхера. Перше враження його не підвело. Василь Костянтинович помітно здав. Навіть у голосі з'явилися якісь трагічні нотки. Він згадав його усміхненим, впевненим у собі і своєму

майбутньому, відзначеного багатьма нагородами військового.

Куди все поділося?! І не тільки роки взяли своє. Видно, ситуація складається не найкращим чином. Це наклало свій відбиток.

— Давай заїдемо в ресторан. Поговоримо, — сказав Блюхер.

Маршал завів його в невеликий ресторанчик на березі Амура. Це була забарвлена в синій колір дерев'яна будівля. Вони зайшли в приміщення. Під чобітьми заскрипіли старі дошки. Стіни теж з дощок, покритих оліфою.

На дерев'яних, темних від часу столах, стояли склянки з сіллю. Пахло пивом, сушеною рибою, оліфою і деревиною. У приміщенні було брудно і безлюдно. Зазвичай, сюди стікався народ, коли привозили «пійло», тобто пиво.

Василь Костянтинович пройшов за дерев'яну перегородку. Там стояло кілька акуратних столиків, вкритих білими скатертинами, з наборами для солі, перцю і гірчиці, з вазами з дрібно нарізаним хлібом, зі складеними трикутниками серветками.

Чоловіки сіли за столиком біля вікна, з якого відкривався вид на річку. Під ними заскрипіли масивні дерев'яні стільці.

Семен Васильович замилювався широким Амуром. Він впевнено ніс свої бурхливі води.

Дівчина в синьому, в горошок, платті, в

білому фартуху відразу підійшла до військових. Посміхнулася маршалу, як старому знайомому, прийняла замовлення. Незабаром на столі стояли графин з горілкою і салати з капусти.

— Друге принесу пізніше, — сказала дівчина і пішла.

Василь Костянтинович налив горілки в масивні стакани, сказав:

— Будемо живі!

— Будемо!

Випили, неквапливо закушували салатом.

— Недавно розстріляли самого молодого, самого освіченого і талановитого маршала. Ми, військові, відправили його на той світ своїми руками.

Руднев зрозумів, що Блюхер веде мову про заступника наркома оборони, про маршала Тухачевського. Він багато знав про нього. Михайло Миколайович народився в Смоленській губернії. Батько — потомствений дворянин, мати — селянка. Після гімназії Тухачевський закінчив випускний клас Московського кадетського корпусу і Олександрівське військоve училище. З 1914 року в званні підпоручика Семенівського полку брав участь у Першій світовій війні.

У 1918 році за сприяння В. В. Куйбишева вступив до Червоної Армії, в тому ж році став членом РКП (б). В роки громадянської війни

успішно командував арміями на Східному та Південному фронтах, Кавказьким фронтом.

У 1920 році Тухачевського зарахували до Генштабу. Він — один з керівників частин Червоної Армії, які брали участь у придушенні заколоту моряків у Кронштадті. Командував військами при розгромі селянського повстання Антонова в Тамбовській і Воронежській губерніях. З 1936 року — перший заступник наркома оборони і начальник управління бойової підготовки армії.

У 1935 році Тухачевському присвоїли звання Маршала Радянського Союзу. Він став наймолодшим з п'яти перших червоних маршалів, нагороджений орденами Леніна і Червоного Прапора.

Тухачевський відіграв велику роль у будівництві, реконструкції та переозброєнні Червоної Армії сучасною технікою. Він виступив ініціатором створення повітряно-десантних військ. Активно підтримував дослідження вчених в галузі розробки ракетного озброєння, радіолокації та зв'язку.

— Ти ж знаєш Тухачевського? — Запитав після деякого мовчання Блюхер. — Не те, що я, Ворошилов, Будьонний та інші практики. Освічений, у розквіті сил, військовий начальник, який бачить майбутнє армії не в кавалерії, а в артилерії, танках, літаках, в сучасній бойовій

техніці.

— Намагаюся брати з нього приклад. Кажуть, що він грав на власноруч зробленій скрипці.

— Мені його доводилося чути. Слухав його віртуозну гру і думав, як уживається в цій людині твердість, яка доходила до жорстокості, і любов до прекрасного, ніжність до близьких. Він обожнював дружину. Кожен день виконував в її честь мелодії, коли вона народила йому дочку.

Василь Костянтинович помовчав трохи і додав:

— На жаль, її теж заарештували.

— Шкода! — Промовив Руднев.

— Інтуїція мені підказує, що розгортається великомасштабна операція проти військових.

— З якою метою?

— Щоб не розпускали язика.

— Ми маємо право висловлювати свою особисту думку.

— Особиста думка може привести до мітингів і демонстрацій, навіть до повстань. Тому багатомільйонний народ треба тримати в узді. На колінах, в страху. Тільки так можна зберегти владу.

Руднев доїв салат. Сказав.

— Народ мовчить? Його стріляють, відправляють у виправно-трудові табори і в'язниці. А він мовчить?

— Михайло Миколайович не міг мовчати. Він

відкрито обурювався Ворошиловим і Сталіним.

«Хто нами керує? — Питав він мене і сам відповідав. — Ні розуму, ні освіти, ні досвіду. Сіра посередність. Коли ми воювали, вони відсиджувалися в кабінетах. А тепер керують».

Я теж не дуже обережний у висловлюваннях, але одного разу не втримався:

«Ти, Михайле, придержи язик за зубами». Думаєш, він прислухався?!

Офіціантка принесла відбивні. З картоплею, нарізаними солоними огірками і зеленим горошком. Поставила на стіл і знову залишила військових одних.

Василь Костянтинович знову налив горілки. Не цокаючись, сказав:

— Нехай земля їм буде пухом!

— Вічна їм пам'ять! — Додав Руднєв.

Василь Костянтинович випив одним ковтком вміст склянки, тремтячою рукою взяв ніж, подрібнив відбивну. Але закушувати чомусь не став.

— Не знаю, Семен, чи зуміємо ми пережити цю моторошну кампанію, зберегти особовий склад. Цей «мудрий залізний» нарком Єжов ні перед чим не зупиниться. Він вже розстріляв колишніх керівників ЦК партії, ленінську гвардію. Тепер взявся за армію. Не дивися, що він маленький. Мужичок з нігтик. Всіх у страху тримає.

У Тухачевського бували постійні сутички з Ворошиловим. Михайло Миколайович з притаманною йому відвертістю і різкістю говорив наркому в очі, що той ні в чому не розбирається і нічого не вміє. Відносини між ними загострилися в 1936 році. Тухачевський поставив перед Йосипом Віссаріоновичем питання про заміну Ворошилова на посту наркома.

Йосип Віссаріонович погладжував вуса, посміхався поїденим віспою обличчям і докладно розпитував маршала про його плани.

Михайло Миколайович відверто ділився з вождем своїми задумами. Він забував або не надавав значення тому, що його різкі висловлювання про самого Сталіна вже давно відомі Йосипу Віссаріоновичу.

Сталін прийняв сторону абсолютно відданого йому Ворошилова. В серпні 1936 року відбулися перші арешти воєначальників. Тухачевський був переведений з посади першого заступника наркома на посаду командувача військами Приволзького військового округу. Потім його заарештували і перевезли в Москву.

Спочатку Сталін обговорив питання про змову з Молотовим, Кагановичем і Єжовим. Вирішили з великої групи військових відібрати кілька осіб для судового процесу, об'єднавши їх в одну групову справу.

Нарком внутрішніх справ Єжов і Прокурор СРСР Вишинський представили Сталіну варіант обвинувального висновку по справі. Вождь переглянув його і вніс зміни та поправки. Текст обвинувального висновку набув остаточного вигляду.

У червні 1937 року справа за обвинуваченням Маршала Радянського Союзу Тухачевського в шпигунстві, зраді Батьківщині і підготовці терористичних актів була розглянута в закритому судовому засіданні без участі захисників і без права оскарження вироку. Про хід судового процесу інформували І. В. Сталіна, який вимагав застосування до всіх підсудних вищої міри покарання. Відразу ж після цього Тухачевського та інших обвинувачених розстріляли в будівлі Військової колегії Верховного суду.

— Нічого не можна було змінити? — Запитав Руднев.

— Абсолютно. Правосуддя здійснювалося за задалегідь розробленим планом.

— Оголосили ворогами свій власний народ?

— Всяка погань, нікчеми намагаються довести вождю свою відданість. Волають несамовитими голосами: вороги! Їх перекричати неможливо.

— Бий своїх, щоб чужі боялися?

— Мені довелося зустрічатися з Леніним

перед самою його смертю. Коли він ще був при свідомості. Питав його, чому НЕП ввів. Він мені чесно відповідав, що спроба побудови соціалізму і комунізму не вдалася. Можна спробувати загнати населення в новий лад силою, але для цього доведеться покласти багато голів.

— Хто б знав у 1917 році, що все так обернеться?

— Ах, Семен. Семен. Іноді згадував нашу зустріч і наші високі мрії про світле і правильне життя. А доля повернулася до нас іншою стороною. Все, начебто, є: і посади, і звання, і нагороди. Але немає головного — свободи і справедливості. Нас натовпом заганяють у комунізм.

10

Незабаром після зустрічі з Блюхером Семена Васильовича стали частіше викликати в політуправління і особовий відділ фронту. Його змусили написати інформацію. Він передав по одному екземпляру Вайнеросу і Малишеву.

Перший перестав його запрошувати до себе, а другий відразу почав уточнювати інформацію. Він по кілька разів задавав одні і ті ж питання. Детально розпитував про ситуацію в Де-Кастрінському укріпрайоні.

У сім'ї знали про виклики. Кожен похід

Семена Васильовича в особовий відділ викликав у домашніх почуття страху. Домна Данилівна згадувала слова циганки, сказані Семену кілька років тому в Маріїнську: «Від суми і тюрми не зарікайся». Якимось жіночим чуттям вловлювала, що вони можуть виявитися пророчими. Але нічого не говорила чоловікові, намагалася зберігати спокій в родині.

Семен Васильович, щоб не хвилювати рідних, почав приховувати інформацію про відвідування особистів, а тим паче ставити до відома дружину, про що з ними ведуться розмови. Обмежувався загальними фразами.

Між тим, слідчий розширював коло своїх інтересів. Він більш конкретно питав не лише про його оточення в Де-Кастрі, але і в керівництві фронту, навіть у Першій військовій будівельній бригаді. Туди його недавно призначили.

Його втягували в якийсь жорстокий фарс. Підозри спочатку викликали у нього посмішку. Настільки виглядали абсурдними. Але так здавалося йому, але не Анатолію Івановичу. Той цілковито серйозно говорив про шкідництво, диверсії і шпигунство на користь японців. Семен Васильович відбивався руками і ногами від всієї цієї нісенітниці.

Як людина військова, політичний працівник, він звик до об'єктивної інформації, до розмов по

суті. Він писав заяву в НКВС, щоб там розібралися в недоліках і покарали винних за реальні упущення, а не за якісь там шпигунські справи. Про це він прямо сказав слідчому.

— Анатолію Івановичу, я вас просив, щоб не використовували мої дані для далекосяжних висновків. Я написав записку з метою усунути в укріпрайоні недоліки.

— Не забувай, Рудньов. Ти не у себе в гарнізоні. Ти в особовому відділі фронту. І питання тут задаю я.

На одній із зустрічей з Малишевим Семен Васильович сказав:

— Факти, викладені в моїй інформації, в політуправління фронту, вже перевірені. За ними вжито заходів. Прийміть до відома.

Малишев на його слова нічого не відповів. Відпустив Руднева. Кілька місяців його ніхто не чіпав. Семен Васильович вирішив, що все обійшлося. Його залишили в спокої.

Але він глибоко помилявся. У лютому 1938 року в його кімнатку в гарнізоні, яку ділила на дві частини фіранка, зайшли особисти. Вони не стали нічого шукати, нічого пояснювати. Лише показали постанову про арешт і сказали:

— Збирайтеся, ідіть з нами.

У кімнаті запанувала тиша. Притихли навіть діти. Було чутно, як цокають ходики.

Домна Данилівна кинулася на шию чоловікові. Не відпускала його від себе. Він розвів її руки, прошепотів на вухо:

— Їдьте до моїх родичів.

Зібрали найнеобхідніші речі. Руднев покірно пішов до виходу. Уже перед самими дверима обернувся і промовив:

— Ти чула, Ньома?

Вона не відповіла. Притиснулася до дверного отвору. Так і стояла, поки на сходах не стихли кроки важких чобіт.

Семен Васильович думав, що при будь-яких розкладах рідним краще виїхати. Родичі в Путивлі допоможуть пережити небезпечний час. Працівникам органів важче їх дістати. Не те, що в Хабаровську, під боком.

Здається, зовсім недавно вони розмовляли з Блюхером про безпеку, що насувається. Про чистки командного складу Робітничо-Селянської Червоної армії. Ще тоді маршал висловлював побоювання, що розстрілом М. М. Тухачевського справа не обійдеться. Караюча рука НКВС дістала і його, комісара.

«За які гріхи? — Думав Руднев. — Чим я завинив? З юних років брав участь у революційному русі, захищав завоювання Жовтня. А зараз мене ведуть як злочинця, ворога своєї країни і народу».

Семена Васильовича кинули у внутрішню в'язницю управління НКВС по Хабаровському краю. Він взувся в кирзові чоботи, переодягнувся в сіру робу. І взуття, і одяг не підходили йому. Були на кілька розмірів більше. Руднев завжди стежив, щоб на ньому строго сиділа форма, ретельно застібав всі гудзики, постійно підшивав свіжий комір в гімнастерці. Зараз відчував себе не в своїй тарілці.

Його повели по довгому темному коридору, змушуючи час від часу повертатися до стіни. У в'язниці стояла моторозна тиша. Тільки іноді чулися глухі дикі крики, що переходять у вереск. Кричав один і той же захриплий чоловічий голос.

Застукали і відкрилися важкі металеві двері. Охоронець заштовхав комісара в дверний проріз.

Камера, куди кинули Семена Васильовича, призначалася, ймовірно, на чотирьох. Це він визначив по нарах. Але в ній знаходилося близько двадцяти осіб.

Один чоловік лежав на нарах без руху і ознак життя. Кілька людей сиділо на них. Решта розташувалися прямо на бетонній підлозі, підклавши різні речі.

Руднев окинув приміщення поглядом. Ніде не побачив вільного місця. Стояв розгублений. Спочатку він подумав, що йому так і доведеться стояти. Але сусіди біля нього натиснули на своїх

сусідів з іншого боку. Руднев насилу втиснувся між гарячих людських тіл і опустився на вологу бетонну підлогу.

Навпроти нього в обнімку з парашею сидів молодий юнак з блідим обличчям. Як він дізнався пізніше, куркульський син Коля Ковальов крав колоски. І вже кілька місяців чекав покарання.

Семен Васильович не встиг роздивитися хлопця. До нього одразу звернули погляди два десятки пар очей.

— Хто будеш? — Запитав упівголоса чорнявий чоловік.

— Колишній комісар Де-Кастрінського укріпрайону.

— Дострибався. Так тобі й треба. Це ви, комісари, у всьому винні. Довели країну, — сказав маленький мужичок середніх років з чорною щетиною волосся на обличчі.

Як пізніше дізнався Руднев, його звали Віталієм. До арешту він мав невеликий свічковий завод. У зв'язку з переходом від непу до індустріалізації країни, завод прикрили, а господаря кинули за ґрати.

— Мені себе винити ні в чому, — відповів Семен Васильович. — Служив чесно.

— Стріляють вас і правильно роблять, — ніяк не міг заспокоїтися Віталій, поглядаючи на нового сусіда по камері спідлоба темно-карими очима.

— Заткнись! — Грубо обірвали його.

Віталій замовк, уперся руками в підлогу, відкинувся на стінку, де він відвоював собі місце. І спати нормально, і сидіти зручно.

В камері встановилася на деякий час тиша. Потім продовжилася вже розпочата до приходу Руднева розмова.

— Розколовся я, братці, — схлипував Петрович. — Уламали, сволоти. Не встояв перед кулаками. Підписав протокол. Тепер мені світить вишка.

— Биття визначає свідомість, — зауважив Віталій. — Чи не дійшло?

— Заспокойся. Не кисни. Мені слідчий сказав, якщо зізнаюся чесно, підпишу свідчення, мені збережуть життя, — вимовив стрункий чоловік, який навіть у в'язниці не втратив поставу.

Семен Васильович відразу визначив, що це військовий. І не помилився. Коробцов теж служив у Далекосхідній армії. Його запроторили за ґрати зовсім недавно.

— Так і збережуть. Тримай кишеню ширше, — заперечив йому колишній суддя Іван Васильович.

— Хоч так гинути, хоч так. Краще померти небитим, ніж битим, — зауважив Коробцов.

Потяглися одноманітні і довгі похмурі дні. Вони були наповнені тяжким очікуванням

подальшої долі. Розмови велися навколо того, зізнатися або все заперечувати, кого, скільки били, кого розстріляли, а кого відправили в табори. Люди згадували дні, проведені на волі, своїх родичів, друзів і товаришів по службі.

Вранці охоронці вели їх довгим темним коридором до туалету і привести себе в порядок. Потім повертали до камери. Періодично стригли наголо і голили. Організовано водили на короткі прогулянки. Кожен день по кілька разів виносили парашу. В черговий раз Коля Ковальов обіймав її і говорив кашляючи:

— Я!

Охочих винести парашу, розім'ятися і ковтнути свіжого повітря було багато. Але вони часто поступалися куркульському синку Колі Ковальову. Розуміли: тому залишалось небагато. Бетон забрав його сили. Він захлинався кашлем. Хапався за парашу і відпльовував туди слину, змішану з кров'ю.

Відкривалося вікно масивних металевих дверей. І через нього передавали миски з юшкою, маленькими шматочками, точно глина, хліба. Стукали ложки. Мешканці камери повільно сьорбали рідку юшку, ретельно пережовували хліб.

Через кілька днів Семена Васильовича викликали на допит. У маленькій кімнаті все було традиційно для місць позбавлення волі: стіл, два

стілці — і все.

На одному зі стільців сидів уже знайомий йому Малишев, на інший посадили його.

Слідчий точно зірвався з ланцюга:

— Я здогадувався, що ти ворог народу. Так воно і вийшло. Подивися на цю папочку. Впізнаєш?

Семен Васильович впізнав заведену ще під час навчання в академії справу. Тоді він вчився і разом з іншими курсантами, більшість з яких брало участь у революції і Громадянській війні, вільно висловлював свої погляди. Вони йшли в розріз з політикою закручування гайок, яка інтенсивно проводилася після смерті Володимира Ілліча.

Курсанти побачили, що їх надії на побудову кращого суспільства виявилися ілюзіями, вони побачили, що революція не принесла загального блага, до влади прийшов новий бюрократичний клас. Він привласнює собі завоювання народу, перетворюючи робітників і селян на безправних жебраків і рабів.

Руднев не приховував своїх поглядів і нікого не боявся. Адже це була його влада. За неї він проливав свою кров.

За це йому довелося поплатитися. Його тягали до слідчого, лякали наслідками. На руках була дружина і маленький син. Студент робив все, щоб вирватися з порочного кола, не позбутися волі, а, може, і життя.

Тоді йому винесли догану з занесенням в облікову картку. Він відбувся тільки партійним стягненням. Зараз стараннями Малишева ця папочка потрапила в особовий відділ Далекосхідного фронту. Загрожувала йому багатьма неприємностями. І перша з них, що він опинився за ґратами в'язниці. В камері попереднього ув'язнення.

Малишев дивився на нього сірими немигаючими очима. Тримав в руках справу і мовчав. Семен Васильович теж не говорив ні слова. Його кругле, смугляве обличчя ще не перестало радіти життю, хоча в душі він уже відчував наближення чогось неприємного і невідворотного.

Зрозумівши, що не «дістав» Руднева, слідчий потряс папкою перед обличчям Семена Васильовича.

— Батько у нього бідний селянин. Він Зимовий брав. А це що?

Семен Васильович мовчав.

— Я у тебе питаю: що це?!

— Партійне стягнення.

— Ти ще в студентські роки був ворогом народу. Разом з Троцьким намагався влаштувати переворот.

Семен Васильович поважав Троцького, ставив його на друге місце після Леніна. Лев Давидович піднімав народ проти експлуататорів ще до приїзду

Ілліча своїми полум'яними запальними промовами. І реально готувався до революції. У роки громадянської війни він не вилазив з бронепоезда. З 1918 по 1925 рік був наркомом по військових і морських справах і головою Революційної військової ради РРФСР, потім СРСР. Колесив по країні. Піднімав бойовий дух у військах. Наводив дисципліну і порядок. Під його безпосереднім керівництвом створювалася Робітничо-Селянська Червона Армія.

Після смерті Володимира Ілліча ця людина, котра свято вірила в торжество комунізму, стала прапором опозиції. Троцький не боявся говорити правду в країні, яка йшла до знищення інакомислення, де затверджувалося гасло: або ти з нами, або ти проти нас. Іншого не давалося.

Лев Давидович не міг опуститися до підклимної боротьби, яка процвітала в політбюро партії. На засіданнях читав романи. А даремно. Він так і не зрозумів, що воювати можна не тільки у відкритій сутичці з ворогом, захищати завоювання революції на великих площах, виступаючи з полум'яними промовами. Не менш важливо вести апаратну гру, знищувати противника з посмішкою на обличчі хитро продуманими комбінаціями.

Але студентські переконання Руднева прямого відношення до опозиційної діяльності Льва Давидовича не мали. Він був у числі тієї величезної

ніким не організованої маси людей, яка вважала, що треба керуватися здоровим глуздом. Соціалізм і комунізм добре. Але це буде не відразу. А сьогодні треба нагодувати і напоїти людей, одягнути і взути їх, дати житло, можливість отримати освіту, розвинути нахили та здібності.

Цей рух віднесли до правої опозиції, до якої Троцький не мав відношення. Він на перше місце ставив комунізм, належав до лівої опозиції. З ідейних міркувань не хотів приєднуватися до правої, що могло б його привести до перемоги в політичній боротьбі.

— Анатолію Івановичу, ви не розумієтеся в елементарних речах. Лев Давидович не відносився до правої опозиції, що йому намагаються приписати.

— Це не має істотного значення. Все одно ви йшли проти лінії партії, що переслідується кримінальним кодексом.

— Я йшов по лінії здорового глузду. Що вже сьогодні людей треба нагодувати і напоїти, взути і одягнути їх, надати їм житло... Це переслідується кримінальним кодексом?!

Малишев почухав перенісся. Поправив спадаюче на лоб довге волосся.

— Рудньов, ти не заб'єш мені голову заумними промовами. Доведеться відповідати за законом.

Порився в паперах, дістав невеличку книгу. Кримінальний кодекс. Показав Семену Васильовичу.

— Ти розумієш, Руднєв, що це означає для тебе? Ні, не розумієш. Тоді скажу: 58 стаття, розстріл.

— У чому мене звинувачують? — Запитав Семен Васильович.

— Розповідай, з якою метою ти завалив політроботу в Де-Кастрінському укріпрайоні, підозрюваний Руднєв.

— Хіба за розвал нагороджують орденами?

— Такі ж, як ти, і нагороджували. І за свою опозиційну діяльність в академії не відкрутишся.

Руднєв нічого не відповів.

— Що мовчиш, Руднєв? Крити нічим?

Малишев дістав зі столу кілька листочків паперу, вмочив ручку в чорнило, запитав:

— Будемо писати протокол?

— Про що?!

— Про створення право-троцькістської організації, про диверсійну діяльність з метою повалення існуючого ладу, може, навіть, про шпигунство на користь японців. У всьому докладно розберемося.

— Якщо я створив право-троцькістську організацію, як ви говорите, повинні бути її списки, протоколи засідань та інші документи.

Малишев здивовано підняв брови, важким поглядом подивився на нього.

— Дивися, який розумний. Будуть тобі і люди і документи. Все буде.

— Ніколи не займався шпигунством. І ви не в змозі пред'явити мені жодного доказу.

— Ніколи мені дискутувати з тобою, розумник. Давай писати протокол.

— Нема про що писати.

— Зізнавайся. Не то пошкодуєш, що мати на цей світ народила.

— Який абсурд, яка ганьба! Анатолій Іванович! Ти нормальна людина. Поет у душі.

— Звідки взяв? Я не поет, а слідчий особового відділу фронту.

— Як життя прожити збираєшся, слідчий? Ці безневинні люди, яких ви відправляєте на той світ, до кінця днів твоїх стоятимуть в очах. У власному будинку ти не знайдеш спокою. Єдине, що тобі допоможе трохи забутися, горілка. Але й вона не врятує.

Малишев встав зі стільця. З усього маху вдарив Семена Васильовича трохи вище перенісся. Він звалився разом зі стільцем на бетонну підлогу. Кілька хвилин лежав нерухомо. З носа потекла кров. Слідчий не поспішав йому на допомогу. Чекав, поки підслідний прийде до тями і підніметься сам.

Руднєв насилу піднявся на ноги. Постояв, похитуючись.

Малишев вже заповнював «шапку» протоколу, лише зрідка поглядаючи на Руднєва.

Полковий комісар в числі інших занять ще в юності захоплювався боротьбою. Він постійно тримав себе в хорошій спортивній формі.

Дивився на верхівку голови слідчого, на русяве волосся.

— Хто дав тобі право піднімати руку на комісара? — Запитав.

Слідчий не відповів.

«Як він сміє так зі мною поводитися?!» — обурився Руднєв. Він відчув себе, як під час атаки. Почуття гніву, невгамовне бажання перемогти ворога.

Зібравши останні сили, різкими рухами завдав головою удар в живіт слідчого. Той не встиг відреагувати і ухилитися, звалився на підлогу.

Так вони і лежали разом, поки в приміщення не заскочив охоронець. Він покликав підкріплення. Незабаром зайшли троє здорових хлопців.

Вони підняли Семена Васильовича на ноги. У того круги ходили перед очима. Але він продовжував стояти.

Молоді хлопці стали в коло біля нього. Один легенько штовхнув його в протилежну сторону. Інший наніс удар. Пустили по колу. Били доти,

поки Семен Васильович знепритомнів і впав на підлогу.

— Віддав кінці? — Сказав один з них.

— І фіг з ним. Не вистачало, щоб всяка контрабила наших співробітників, — вимовив другий.

— Очухається, — додав третій.

Він нахилився, професійним рухом доторкнувся до руки.

— Прощупується, — сказав.

— Давай доб'ємо, — запропонував другий. — Сім бід, одна відповідь.

— Залиште, — попросив їх Малишев.

— Він тебе міг вбити! — Вимовив другий.

— Залиште його у спокої. Хороший могорич наберу, — затулив собою комісара Анатолій Іванович.

Хлопці відтягнули заарештованого в камеру. Кинули прямо на підлогу. Охоронець закрив масивні залізні двері.

Співкамерники підняли Руднева, поклали на нари. Він не подавав ознак життя.

У страху ті тихенько розповзлися на свої місця.

11

Руднев отямився через кілька днів. Літній рудий чоловік, схожий на Ісуса Христа, насильно

відкривав йому рот і пхав туди ложку з баландою.

— Ще одну. Давай, ще одну, — повторював він.

Семен Васильович оглянув переповнену камеру, вдихнув сморід немитих людських тіл і їдкий запах параші. Над ним схилилося неголене чоловіче обличчя.

Він дивився в темні очі і намагався згадати цього чоловіка. До болю знайомого. Де він його бачив? Нарешті, згадав: батюшка Никодим.

— Живий, — посміхнувся святий отець.

— Що зі мною? — Прошепотів ледве чутно.

— Кілька днів тому тебе притягли з допиту. Думав, відразу на той світ підеш. Здоров'я відмінне. Дай Бог, виживеш.

Семен Васильович знову знепритомнів. Неголене обличчя батюшки Никодима сплигло від нього. Коли повернувся з мороку, чоловік продовжував клопотати біля нар.

— Жаль, — пояснював комусь. — Дружина, двоє діточок. Полковий комісар.

— Сволота! Вони всі — тварі продажні, — говорив чоловік, який сидів на підлозі, притулившись до стіни.

Цю розмову Семен Васильович слухав здалеку, вона не викликала у нього ніяких емоцій. На них у нього просто не було сил. Він почував страшну слабкість, голод і спрагу.

Незадоволений Віталій продовжував:

— З ложечки годуєш. Годуй, годуй. Швидше на той світ відправлять.

Іван Васильович додав:

— Не розумію тебе, святий отець. Це влада сатани. Вона порушує заповідь Христа: «Не убий!». А ти годуєш.

— Вони святі храми осквернили. Дзвони з церков познімали, — продовжував Віталій.

— У нього є й така заповідь: «Якщо тебе вдарили в праву щоку, підставляй ліву». Ісус Христос вчить нас прощати ближнього свого. Ставитися до нього так, як до себе самого, — пояснив отець Никодим.

Семена Васильовича мучив жар. Здається, все його тіло горіло.

— Води, — прошепотів.

— Пий, — притулив до губ алюмінієву кружку святий отець.

Коли Семен Васильович втамував спрагу, отець Никодим порився в кишенях, дістав маленький чорний шматочок черствого хліба. Семен Васильович його довго і ретельно жував, потім через силу проковтнув.

— Тобі пощастило, комісар, — сказав колишній суддя Іван Васильович.

Він старався служити тільки закону і сам потрапив до в'язниці.

— При царі не можна було засудити невинну людину. А зараз всіх підряд за грати кидають. Хіба це правосуддя?! — Продовжив Іван Васильович.

— Невинного за грати! — одразу підтримав слова судді Віталій.

— Хто захистить бідну невинну людину? — Пролунав голос.

— Тільки закон може захистити. Справжнє правосуддя, — пояснив колишній суддя.

Семен Васильович слухав розмови і мовчав. Раніше, ще кілька тижнів тому, він би обурився, а зараз думав, що це все-таки відповідає дійсності.

— Все почалося з того, що вони незаконно взяли владу. Збройним повстанням. Переворотом, — продовжив суддя.

— Скажи, комісар. Навіщо треба було затівати збройне повстання? — Запитав Віталій.

— Як навіщо? — Не втримався Руднев. — Щоб взяти владу. Повалити устрій поміщиків і капіталістів, які експлуатували простих громадян.

— Для цього треба було провести в Думу більшовиків. Взяти владу законним шляхом. Тоді, напевно, ми не сиділи б тут без суду і слідства, — зауважив Іван Васильович.

В очах Руднева попливло. Його слабкий організм не витримав. Він знепритомнів. Отямився з гострою, як вістря клинка, думкою: «Може, вони мають рацію. Владу треба було брати не силою, а

розумом, з дотриманням існуючих законів. Тоді б не поклали стільки своїх співвітчизників». Він згадав торжество, з яким вони йшли на Зимовий. З ризиком для життя. А, може, треба було спочатку подумати, до чого це призведе.

До нього долинув невдоволений голос Віталія:

— Що мовчиш, комісарє?

— Хіба могли ми припустити, що все так обернеться. Мріяли про торжество справедливості, свободи та рівності. Але поки ми воювали, до влади прийшли негідники без сорому і совісті. Їм наплювати на честь і закони. У них на першому плані своє власне благополуччя.

Дзвякнули ключі, відкрився засув.

— Сьогодні моя черга нести парашу, — підхопився з бетонної підлоги Коля Ковальов.

Інший чоловік вирвав її у нього.

— Ні, моя.

Іван Васильович перегордив дорогу чоловікові:

— Моя черга нести. І я поступаюся Колі.

Юнак схопив парашу і вискочив з камери...

Семена Васильовича не чіпали кілька тижнів. Життя в камері тривало, як і раніше. Знайомий йому голос Петровича в сотий раз повторював:

— Змусили підписати свідчення, суки!

— Де капітан Коробцов? — Запитав Семен Васильович.

— Забрали їх. Капітана Коробцова і тих, що приєдналися до нього, які підписали свідчення. Їх засудили до розстрілу, а Коробцова відправили у виправно-трудоий табір, — пояснив йому Іван Васильович.

Петрович вимовив:

— До розстрілу, от суки!

— Тримайтеся до останнього, — сказав суддя. — Не давайте зізнань.

Одного разу Руднев зустрів знайомого офіцера зі штабу фронту. Кивнув йому:

— Що новенького?

Той сказав скоромовкою, роблячи вигляд, що ні до кого не звертається:

— В Де-Кастрі заарештували весь командний склад. У тому числі Барановського.

Ще ніколи Семен Васильович не відчував такого розпачу й душевних мук. Він не сумнівався, що командний склад заарештували з його подачі. Кілька днів він був у безпам'ятстві.

Співкамерники не розуміли, що сталося. Що так мучить комісара.

— Сину мій, що тебе мучить. Сповідайся святому отцю, — підсів до нього отець Никодим.

— Змінити вже нічого не можна.

— А ти розкажи, полегши ношу.

— Розповідати, власне, нічого. Мене змусили написати інформацію про стан справ у

Де-Кастрінському укріпрайоні. Недавно дізнався, що заарештували групу командного складу гарнізону...

— Сину мій, не ятри свою душу. Їх би заарештували і без твоєї записки.

— Отець Никодим. Ти не плазуй перед комісаром, — виголосив колишній власник свічкового заводу.

— Не говори так. Це з богом в душі людина.

— Ха-ха-ха! Такі, як він, храми знищують, стріляють вас, відправляють в табори, — засміявся Віталій.

— Я вірю в невинність цієї людини.

* * *

На цей раз Руднева вели на допит з особливими пересторогами. Два охоронці. На нього наділи наручники. При кожній зустрічі з іншими ув'язненими змушували повертатися до стіни.

Хоча охоронці розуміли, що це був не той здоровий, фізично розвинений командир, який попав до них у в'язницю. За кілька тижнів Руднев сильно здав. Куди поділася його привітна усмішка. Щоки втратили свою округлість. Він схуд на кілька кілограмів.

Він повільно брів по вузькому коридору в оточенні двох охоронців. Його ввели в знайому

кімнату з маленьким, з ґратами, віконцем. Там його вже чекав слідчий Малишев.

— Як самопочуття, полковий комісар?

Семен Васильович нічого не відповів. Його самопочуття було написано на його чорному обличчі, на синцях під очами. Він готувався до найгіршого.

Анатолій Іванович встав, підійшов до Руднева. Простягнув йому руку.

— Здорово!

Руднев привітався.

Малишев знову сів на своє місце. З інтонацією, якої Семен Васильович від нього не очікував, запитав:

— Звідки ти дізнався, що я пишу вірші?

— Ніколи не казав, що ти пишеш вірші. У тебе душа поета. Тонка натура. Це відразу видно.

— Я пишу вірші, але нікому їх не показую. Начальник сильно карає за лірику. Нас виховують так, що співробітник органів повинен бути міцним, нещадним до ворога. Не зупинятися ні перед чим. Навіть перед смертю.

— Подивися, що відбувається. Ви розправляєтеся з опозицією, з тими, хто інакше мислить.

— Я довго думав над твоїми словами, Руднєв. І, знаєш, в чому ти правий. Нас перетворили на пугало для народу, в батіг, щоб

наводити порядок.

— Розправитися з опозицією, значить зробити країну мертвою, а людей перетворити на рабів. Дозволити робити можновладцям все, що їм заманеться.

— Ти не знаєш, Руднєв, як мені все це набридло. Намагався кілька разів вирватися з цієї бандитської організації, не виходить. Не дають.

Допит затягнувся на кілька годин. По суті, він перетворився на бесіду слідчого і підслідного. Наприкінці Малишев сказав:

— Я для тебе, при всьому бажанні, нічого не можу зробити. У відділі і в управлінні така обстановка, що про виправдувальний вирок не може бути й мови.

— Я розумію обстановку і не можу пред'явити до тебе жодних претензій, — сказав Руднєв.

Малишев додав:

— Єдине, що можу зробити, затягнути час. А там ситуація може помінятися. Єшов круто бере. Від нього стогне не тільки народ, а й весь особовий склад НКВС.

Семен Васильович порадів такому контакту зі слідчим. Але від покарання нікуди не дінешся. А воно наближалось невблаганно.

Він намагався триматися з усіх сил. Вставав, робив, наскільки дозволяли можливості камери, розминку. Намагався не падати духом. Подовгу

лежав і думав про минулі роки, як будуть після його смерті жити Ньома й сини.

Час, проведений батюшкою Никодимом на бетонній підлозі, виявився для нього фатальним. Руднев, як тільки прийшов до тями, поступився йому місцем на нарах. Але той почав кашляти. Сухий, затяжний кашель незабаром призвів до того, що святий отець перестав вставати з нар. У нього пропав апетит.

Семен Васильович спеціально для нього старався заощадити на собі скоринку хліба, але той категорично відмовлявся брати. Він поїдав баланду після численних умовлянь Руднева.

Отець Никодим все менше говорив на абстрактні теми, про добро і справедливість. Його живий погляд темних очей ставав тьмяним.

Потім він втратив інтерес до оточуючого. Відвертався від співкамерників і лежав нерухомо цілими днями.

Спочатку Семену Васильовичу вдавалося розговорити його і навіть розвеселити. Але після смерті Колі Ковальова погляд його остаточно згас. Він навіть не повертався до Руднева.

Життя в камері не змінювалася. Кожен день билися за місце на нарах, за право винести парашу...

Останні дні святий отець не торкався їжі, не вставав. І найвідчайдушніші зусилля Руднева

відродити його інтерес до життя не дали жодного результату.

Та ніч не відрізнялася від інших. Довгих, з болісними думками про дім і сім'ю, про свободу і справедливість. Коли в маленькому віконці з ґратами показалося тьмяне світло, Семен Васильович пробрався до нар, викликаючи обурення співкамерників, оглянув свого друга. Тіло не видавало жодних ознак життя.

Він поштовхав батюшку сильніше. Ніякого руху. З тривогою прощупав руку. Пульс не прослуховувався. І він зрозумів, що це все.

Потім став на коліна, як перед іконостасом, і так простояв до ранку.

Першим прокинувся Віталій.

— Що стоїш, як бовдур? — Запитав невдоволено.

Семен Васильович крадькома змахнув сльозу, відповів:

— Батюшка... помер.

Камера заворушилася. Викликали охоронця. Він організував людей. Труп отця Никодима забрали.

В камері довго стояла тиша.

Лише Іван Васильович вимовив тихо:

— Нема кому тепер нам поспівчувати.

Генеральний секретар ЦК ВКП (б) Йосип Віссаріонович Сталін терміново викликав до себе наркома оборони і голову Революційної військової ради СРСР Климента Єфремовича Ворошилова. Климент Єфремович відносився до того вузького кола соратників, якому Йосип Віссаріонович повністю довіряв. Він в числі небагатьох називав Сталіна «Коба», говорив йому «ти».

— Зайди, Клим. І візьми матеріали, які стосуються конфлікту з японцями на озері Хасан, — сказав генсек.

Незабаром в його кабінет в Кремлі зайшов невисокого зросту, у військовій формі, в хромових чоботях, чоловік з вусиками, з волоссями, вже місцями охопленими сивиною, з ямкою на підборідді, з кирпатим червоним носом. Легендарний полководець Громадянської війни, перший Маршал СРСР. Його ім'ям називалися міста і села, заводи і фабрики, кораблі і танки. Це про нього співалося в популярній пісні:

С нами Сталин родной.
И железной рукой
Нас к победе ведет Ворошилов.

Климент Єфремович народився в 1881 році в

с. Верхнє Катеринославської губернії, в сім'ї колійного обхідника. З семи років вибирав колчедан на шахтах, пас худобу, закінчив два класи земської школи. У 1896 поступив на завод в Алчевську, але за революційну діяльність його звільнили. Він нею займався аж до революції.

У 1918 Ворошилов сформував 1-й Луганський соціалістичний партизанський загін для відсічі наступаючим німецьким військам. Незабаром його призначили командувачем 5-ю Українською армією. Козацьке військо Краснова спільно з німецьким командуванням завдало поразки армії Ворошилова.

Навесні 1919 року під керівництвом Сталіна займався обороною Царицина, показав себе особисто хороброю людиною, але некомпетентним у військовій справі. Коли Сталін виїхав з Царицина, Л. Д. Троцький відсторонив Ворошилова від командування.

Потім його призначили наркомом внутрішніх справ Української Радянської Республіки. У 1921–1924 роках Ворошилов командував Північно-Кавказьким військовим округом. У 1925 став заступником М. В. Фрунзе, а після його смерті Климента Єфремовича призначили наркомом з військових і морських справ і головою РВС СРСР. У статті «Сталін і Червона Армія» Ворошилов поклав початок легенді про Сталіна, як про

головного полководця Громадянської війни.

Ось цей Ворошилов зайшов у кабінет до Йосипа Віссаріоновича. В руці він тримав папку для доповідей з матеріалами, які стосувалися конфлікту біля озера Хасан.

Сталін тепло привітався з Климентом Єфремовичем, запросив сідати. А сам неквапливо відмірював кроки по кабінету. В темно-зеленому костюмі і хромових чоботях. Набивав трубку, час від часу погладжуючи свої чорні пишні вуса.

— Що там по озеру Хасан? — Нарешті, спитав з грузинським акцентом.

— Назріває конфлікт, товариш Сталін.

— Я б попросив: детальніше.

— Озеро Хасан розташоване в гірській частині Приморського краю. На захід його знаходяться сопки Заозерна і Безіменна. Їх висоти порівняно невеликі, але з їх вершин прекрасно проглядається довколишня місцевість. Ми вважаємо сопки Заозерна і Безіменна своїми. Японці почали оспорювати ці висоти.

Йосип Віссаріонович зупинився. Постояв у роздумі.

— Чого вони хочуть?

— Вони вважають, що на сопці Заозерній наші прикордонники на кілька метрів заглибилися на їх територію. Хочуть, щоб ми повернулися на колишні позиції.

— Вони сильно багато хочуть, але нічого не отримають.

— Вони зовсім знахабніли, постійно порушують наш кордон. Влаштовують провокації,
— додав Ворошилов.

Сталін обійшов стіл, сів на стілець навпроти наркома.

— Провчити японців треба. Щоб зрозуміли, з ким мають справу, — сказав. — Але щоб цей локальний конфлікт не переріс у повномасштабну війну.

— Наша доблесна армія готова провести військові дії в найкоротші терміни і з мінімальними втратами, — запевнив Йосипа Віссаріоновича нарком.

— Дивись, Клим, справа серйозна. Не схиб.

— Постараємося.

— Я б зайнявся конфліктом персонально...

Командування розташованого на сопках загону тричі запитувало штаб Далекосхідного округу дати дозвіл на заняття висоти Заозерної, щоб створити на ній свої спостережні позиції. Такий дозвіл воно отримало. Обладнало на сопці окоп з дротяними загородженнями, висунувши його на кілька метрів на суміжну сторону.

Японці тут же виявили порушення. Вони передали в наркомат закордонних справ СРСР ноту свого уряду з вимогами «покинути захоплену

маньчжурську землю» і відновити на Заозерній «кордон, що існував там до появи окопів».

У відповідь радянський представник заявив, що «жоден радянський прикордонник і на вершок не поступиться на суміжну землю».

... Після розмови зі Сталіним Ворошилов повернувся у свій кабінет. Зв'язався зі штабом Окремого Червонопрапорного Далекосхідного фронту (ОЧДФ). Взяв трубку командувач фронтом Василь Костянтинович Блюхер.

Ворошилов став розпитувати про становище на озері Хасан.

Василь Костянтинович відповідати не поспішав. Він не бачив ніякого сенсу воювати з японцями. Конфлікт при будь-якому результаті спричинить за собою людські жертви. До того ж, з Москви не видно, що представляє собою Далекий Схід. Це сопки, тайга і болота між ними. Ціле літо дощі. Воювати доведеться в скрутних умовах.

Після деякого коливання виклав свою власну точку зору на конфлікт. Його можна вирішити дипломатичними методами, не втягуючи армію в збройне зіткнення, що призведе до людських втрат.

— Нехай нахабніють?! — Розчервонілося кругле обличчя наркома. Кирпатий червоний ніс придбав вогненний колір.

— Мова йде про декілька метрів кордону. Не зовсім підходящий привід, щоб доводити свою

перевагу зброєю, — витягнуте обличчя командувача з високим чолом напружилася. Він думав над кожним словом, щоб спокійно і дохідливо пояснити наркомун ситуацію. Заручитися його підтримкою.

— Треба провчити японців. Вони знахабніли. І ми не маємо наміру це терпіти, — прокричав у трубку нарком.

— Послухай, — продовжував своє Блюхер.

Ворошилов кинув слухавку. Вилаявся на його адресу:

— Нам наплювати на твою особливу думку. Нам з Москви видніше, що робити.

Начальником штабу в армії на Далекому Сході служив колишній порученець наркома Григорій Михайлович Штерн. Він іноді доповідав Ворошилову, що командувач фронтом Блюхер на все має свою власну думку, яка не завжди сходиться з думкою наркомату. Зв'язався з Григорієм Михайловичем.

— Що з Блюхером? Є центральні органи влади, які приймають відповідні рішення. Він причому? Нафік нам потрібна його власна думка?

— Він каже, що звідси обстановка видна краще, ніж з Москви.

— В наркоматі оборони вирішили провчити японців. Все погоджено з Йосипом Віссаріоновичем. Нехай заткнеться зі своєю

думкою. Так йому і передай.

— Постараюся!

Ворошилов зв'язався з Генеральним секретарем.

— Товаришу Сталін. Мені здається, що Блюхер не налаштований на військові дії.

— Я ж кажу, що скрізь засіли дворушники. Не хочуть відстоювати завоювання Жовтня. Тільки на словах «за». Навіть Блюхер.

— У нього, бач, є своя думка! Видатний полководець.

— Ще один Олександр Македонський з'явився, — посміхнувся Сталін. — Твою мати!

— Донагороджувались на свою голову.

— Я б на твоєму місці змусив його підкорятися за статутом.

— Поставимо у відповідність.

* * *

Увечері Йосип Віссаріонович запросив соратників на обід на свою ближню дачу в Кунцево, де він після смерті дружини жив один.

До під'їзду в Кремлі підігнали новенький автомобіль ЗІС 101. Він виблискував відполірованою чорною фарбою і білими блискучими нікельованими деталями радіатора. Йосип Віссаріонович оглянув машину, посміхнувся.